

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ વિકલાંગતા અને આપત્તિ: પ્રશ્નો અને વ્યૂહરચનાઓ	૨
મંતવ્ય શ્રીમતી મેનકા ગાંધી સાથે મુલાકાત	૨૩
આપના માટે વિકલાંગતા ધારો, ૧૯૯૫	૨૬
આપણી વાત સમુદાય-આધારિત પુનર્વસનની પ્રક્રિયાનો મારો અનુભવ	૩૧
સાંપ્રત પ્રવાહ	૩૪
સંદર્ભ સાહિત્ય	૩૭
અમારા વિશે	૪૧

સંપાદક ટીમ

દીપા સોનપાલ
હેમન્તકુમાર શાહ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે
મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ
સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

આતંકવાદ સામે યુદ્ધ કે શાંતિ માટે ઝુંબેશ?

અગિયારમી સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૧નો દિવસ માનવજાતના આધુનિક ઇતિહાસનો એક અગત્યનો દિવસ બની ગયો. અમેરિકા પરના આતંકવાદી હુમલાઓ ૨૧મી સદીની ઇતિહાસને વળાંક આપનારી ઘટના બની ગયા છે. આતંકવાદ એ માનવ સંસ્કૃતિ સામેનું કલંક છે. તે માનવજાત અને લોકશાહી સામેનો દ્રોહ છે. જો આતંકવાદીઓનાં જઘન્ય કૃત્યો ચાલુ રહે તો જગત પાછું વનેચરોની સંસ્કૃતિ તરફ ધકેલાઈ જાય, અને માનવજાતે સદીઓના અથાગ પરિશ્રમ પછી માનવ અધિકારોને એક નવા ધર્મ તરીકે સ્થાપનારી જે લોકશાહી પરંપરા ઊભી કરી છે તેનો જ નાશ થાય. એટલે આતંકવાદે તો મરવું જ રહ્યું. પરંતુ આતંકવાદનો નાશ કેવી રીતે કરવો? શું યુદ્ધ જ આતંકવાદના નાશ માટેનો છેલ્લો ઉપાય છે, અને બીજો કોઈ રસ્તો જ ઉપલબ્ધ નથી?

આતંકવાદીઓનો નાશ થવાથી આતંકવાદનો અંત આવી જશે એમ માનીએ તો જ આતંકવાદના નાશ માટે યુદ્ધનું સમર્થન થઈ શકે. પણ યુદ્ધથી આતંકવાદીઓ નાશ પામે તોય જો આતંકવાદનાં કારણોને દૂર નહિ કરવામાં આવે તો નવા આતંકવાદીઓ ઊભા થતા જ જશે. એટલે યુદ્ધ આતંકવાદનાં ડાળાં-પાંખાં કાપશે, પણ વંચિતતાની જે લાગણીમાંથી આતંકવાદ જન્મે છે એ વંચિતતાનું નિવારણ જ્યાં સુધી નહિ થાય ત્યાં સુધી જગત પર આતંકવાદનો ઓછાથી ઓછો પથરાયેલો રહેશે. વર્તમાન સંજોગોમાં જ્યારે યુદ્ધને એક અનિવાર્ય સાધન માનવામાં આવે છે ત્યારે વાસ્તવમાં તો શાંતિ માટેની ઝુંબેશની જરૂર છે, કારણ કે શાંતિમય સહઅસ્તિત્વનો સ્વીકાર જ જગતને કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિ તરફ લઈ જઈ શકે તેમ છે. આતંકવાદ સામે યુદ્ધના આરંભ પહેલાં વાસ્તવમાં તો શાંતિમય ઉકેલો માટેના પ્રયાસો થવા જોઈતા હતા. પણ એવા કોઈ નક્કર પ્રયાસ વિના જ આતંકવાદ સામે યુદ્ધને પ્રયોજવામાં આવે છે એ ખેદજનક છે. જગતની સમસ્યાઓના શાંતિમય ઉકેલ માટે અહિંસક સંવાદ એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે કે 'યુદ્ધસ્ય વાર્તા રમ્યા:'. યુદ્ધની કહાણીઓ મનોરંજક હોય છે. ટીવીના પડદા પર દેખાતું યુદ્ધ જ્યારે વાસ્તવિકતા બનીને આપણા ઘરમાં પ્રવેશે છે ત્યારે મનોરંજક યુદ્ધ બિહામણું અને ભયાનક બને છે. જગતનો ઇતિહાસ આવાં યુદ્ધોથી ભરચક છે. પણ યુદ્ધ એ લોહીના ફુવારાઓથી રચાતા મેઘધનુષ જેવું છે. એટલે આવા રક્તરંજિત મેઘધનુષી ઇતિહાસને બદલવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. યુદ્ધ સમસ્યાઓનો ઉકેલ કદી ના બની શકે. માત્ર અહિંસા, શાંતિ અને સંનિષ્ઠ અહિંસક સંવાદ જ આતંકવાદની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકશે.

(આ અંકમાં વિકલાંગોના પુનર્વસન વિશે વાત કરાઈ છે, પણ વર્તમાન વૈશ્વિક માહોલના સંદર્ભમાં આ સંપાદકીય લખાયું છે.)

વિકલાંગતા અને આપત્તિ: પ્રશ્નો અને વ્યૂહરચનાઓ

આ લેખ 'હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ'નાં સુશ્રી અલાના ઓફિસર, સુશ્રી કેથરિન નોટન અને સુશ્રી પ્રિયા વરદાન દ્વારા તૈયાર કરાયો છે. તેમાં ફોટા શ્રી નીતિન ઉપાધ્યે દ્વારા પૂરા પડાયા છે. આ લેખ આપત્તિમાં વિકલાંગોના પ્રશ્નો અને તેના નિરાકરણની વ્યૂહરચનાઓ વિશે ચર્ચા કરે છે.

પ્રસ્તાવના

'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો' (યુનાઈટેડ નેશન્સ)ના જણાવ્યા અનુસાર દર ૨૦ વ્યક્તિએ એક વ્યક્તિ વિકલાંગ હોય છે. એમાં પણ દર ૪ વ્યક્તિમાંથી ત્રણ કરતાં વધારે વિકસતા દેશોમાં વસે છે. મોટે ભાગે તેઓ સૌથી ગરીબ હોય છે. તાજેતરના વિશ્વ બેંકના અંદાજો એમ કહે છે કે દુનિયાના સૌથી ગરીબ લોકોમાં ૨૦ ટકા લોકો વિકલાંગ છે. વિકલાંગતાને લીધે રોજગારી અને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં મર્યાદા ઊભી થાય છે અને તે સામાજિક તથા આર્થિક બાદબાકી તરફ દોરી જાય છે. વિકલાંગ ગરીબો ગરીબી અને વિકલાંગતાના વિષયકમાં ફસાયા હોય છે. વિકલાંગતા ગરીબીનું કારણ અને પરિણામ બંને છે. વિકલાંગ લોકોની જરૂરિયાતો અને અધિકારોને લક્ષમાં લીધા વિના વિશ્વમાંથી ગરીબી દૂર કરવાનું લગભગ અશક્ય છે.

ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વિકલાંગતા આવતી રોકી શકાય છે. માત્ર જીવનની સ્થિતિમાં સામાન્ય સુધારા પૂરતા નથી. માત્ર વિકલાંગતા રોકવા માટે જ નહિ, પણ વિકલાંગ લોકો વિકાસની પ્રક્રિયામાં સંપૂર્ણપણે સહભાગી બનવા શક્તિમાન બને, લાભોમાં વાજબી ફાળો મેળવે અને સમાજના સંપૂર્ણ અને સમાન સભ્યો તરીકે તેમના અધિકારો મેળવે તે માટે કેટલાંક નિશ્ચિત પગલાંની જરૂર રહે છે. એક સંકલિત અભિગમની જરૂર છે, કે જેમાં પ્રતિરોધકતા અને પુનર્વસનને સક્ષમતાની વ્યૂહરચના તથા વલણોના પરિવર્તન સાથે સાંકળવામાં આવે. આ લેખ વિકાસ અને આપત્તિના પ્રશ્ન તરીકે વિકલાંગતાના મહત્વને તપાસે છે, ગરીબી સાથેના તેના સંબંધના મહત્વને અને ભારતમાં વિકલાંગતા ધારા સંબંધી સિદ્ધિઓ અને તાજેતરની રાષ્ટ્રીય વસ્તી ગણતરીના સંદર્ભમાં તપાસે છે. તેમાં એવા માર્ગો સુચવાયા છે કે જે સામુદાયિક વિકાસ સંગઠનો (કોમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ ઓર્ગેનાઈઝેશન્સ) અપનાવી શકે છે, કે જેનાથી તેમને મુખ્ય પ્રવાહના વિકાસમાં આમેજ કરી શકાય અને એ રીતે માનવ અધિકારો સિદ્ધ કરવા માટે મહત્વનું પ્રદાન આપી શકાય.

ગરીબી અને વિકલાંગતા

વિકલાંગતા એટલે શું?

'વિચાર'ના આ ૪ અંકમાં વિકલાંગતા ધારા ૧૯૯૫ની વિગતો આપવામાં આવી છે અને તેમાં આપણે ભારત સરકારે વિકલાંગતા અંગે જે વ્યાખ્યાઓ સ્વીકારી છે તે જોઈ શકીએ છીએ. વિકલાંગતાની વ્યાખ્યા કરવાનું ઘણી વાર જટિલ અને વિવાદાસ્પદ હોય છે. માનસિક અને શારીરિક ખોડખાંપણને લીધે વિકલાંગતા જન્મે છે પણ તેની સામાજિક અને આરોગ્યલક્ષી અસરો પણ જન્મે છે. વિકલાંગતા વિશેની સંપૂર્ણ સમજ એ બાબતને પિછાણે છે કે વિકલાંગતાને સામાજિક બાદબાકી સાથે સંબંધ છે અને તેને ગરીબી સાથે પણ સંબંધ છે. તેનાથી ગરીબી વધવાની સંભાવના રહે છે. તેથી વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક સ્થિતિમાંથી ઊભી થતી કામો કરવાની મર્યાદાઓ અને સામાજિક તથા ભૌતિક પર્યાવરણ વચ્ચેના જટિલ સંબંધોનું પરિણામ વિકલાંગતા છે. તેનાં અનેક પાસાં છે અને તે વ્યક્તિગત આરોગ્ય અથવા માનસિક સમસ્યા કરતાં કંઈક વિશેષ છે, અને વિકલાંગ લોકોનાં અધિકારો અંગોનું પાસું પણ ઘણું જ અગત્યનું છે.

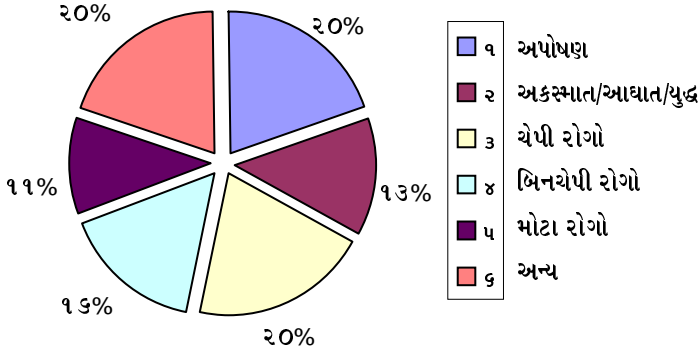
યુકેના 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઈન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ' (ડીએફઆઈડી)એ વિકલાંગતા, ગરીબી અને વિકાસ વિશેના તેના અભ્યાસ લેખમાં વિકલાંગતાની આ વ્યાખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો છે: 'લાંબા ગાળાની ખોડખાંપણ કે જે સામાજિક-આર્થિક ગેરલાભો તરફ, અધિકારોના ઈન્કાર તરફ અને સમુદાયના જીવનમાં સમાન ભૂમિકા અદા કરવાની મર્યાદિત તકો તરફ દોરી જાય છે.'

ગરીબી: કારણ અને પરિણામ

ગરીબી વિકલાંગતાનું કારણ અને પરિણામ બંને છે. ગરીબી અને વિકલાંગતા પરસ્પરને વધારે છે અને બાદબાકી તથા નબળાઈ વધારવામાં ફાળો આપે છે. મોટા ભાગના વિકલાંગ લોકોને એમ લાગે છે કે તેમની વિકલાંગતા શાળાએ જવાની, પેટિયું રળવાની, કૌટુંબિક જીવન આનંદપૂર્વક જીવવાની અને સામાજિક જીવનમાં સમાનપણે ભાગીદાર થવાની તેમને તકો ઉપર વિપરીત અસર કરે છે. અપોખણ, કામની અને જીવવાની ભયજનક સ્થિતિ, પૂરતા પ્રમાણમાં રસીકરણ ન થવું, આરોગ્ય અને માતૃત્વની સંભાળની ઓછી તકો, સફાઈનો અભાવ, ખરાબ આરોગ્ય, ખોડખાંપણનાં કારણો અંગેની અપૂરતી માહિતી

તથા યુદ્ધો, સંઘર્ષો અને કુદરતી આપત્તિઓ એ તમામ વિકલાંગતાનાં કારણો છે. વિગતો માટે અહીં આપેલો આલેખ જુઓ.

ખોડખાંપણનાં કારણો

આમાંનાં ઘણાં કારણો રોકી શકાય એવાં છે. 'વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા' (ડબલ્યુએચઓ)ના અંદાજો અનુસાર દર વર્ષે બે કરોડ સ્ત્રીઓ બાળકના જન્મ અને સગર્ભાવસ્થાને પરિણામે ઊભી થતી લાંબા ગાળાની મુસીબતો અને વિકલાંગતાનો ભોગ બને છે. હલનચલનની વિકલાંગતા ઊભી કરનારાં સૌથી સર્વસામાન્ય કારણોમાં માર્ગ, ઘર કે કામના સ્થળોએ થતા અકસ્માતોમાં થતી ઈજાઓ, યુદ્ધ અને હિંસા, જન્મ સમયની તકલીફો અને પોલિયો તથા રક્તપિત્ત જેવા ચેપી રોગોનો સમાવેશ થાય છે. બાળકો ઘણી વાર અપૂરતા પોષણને લીધે વિકલાંગ થાય છે.

વિકલાંગતા આર્થિક તનાવ અને અલગાવ વધારીને ગરીબીને માત્ર વ્યક્તિગત રીતે જ નહિ પણ કૌટુંબિક રીતે પણ તીવ્ર બનાવે છે. વિકલાંગ બાળકો યુવાન વયે મૃત્યુ પામે, તેમને અવગણાય, અપૂરતા પોષણનો ભોગ બને અને ગરીબીમાં સબડે એવી શક્યતાઓ રહે છે. જે વિકલાંગ લોકો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેમને રોજગારી મળવાની શક્યતાઓ ઘટી જાય છે અને તેથી તેઓ વધારે ગરીબી તરફ ધકેલાય છે. ગરીબી અને વિકલાંગતાનું વિષયક તોડવાનું વધારે ને વધારે મુશ્કેલ બને છે.

આ વિષયકનું પરિણામ એ આવે છે કે વિકલાંગ લોકો અને તેમના પરિવારો સૌથી ગરીબ લોકોમાં સ્થાન ધરાવે છે. વિકલાંગ મહિલાઓને તો વિકલાંગતા અને સ્ત્રી-પુરુષ સામાજિક તફાવત બંનેના ભોગ બનવું પડે છે. વિકલાંગ પુરુષો કરતાં મહિલાઓનો સાક્ષરતા દર ઓછો હોય છે કારણ કે વિકલાંગ છોકરાઓને વિકલાંગ છોકરીઓ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં શાળાએ મોકલવામાં આવે છે. અભ્યાસો એમ દર્શાવે છે કે સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં વિકલાંગ સ્ત્રીઓ વધારે શારીરિક

અને જાતીય શોષણની ભોગ બને છે. પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ તેમને બહુ જ ઓછી પ્રાપ્ય થાય છે અને તેને પરિણામે તેમને પ્રજનનલક્ષી આરોગ્યની સમસ્યાઓ ઊભી થવાની સંભાવનાઓ વધી જાય છે. વિકલાંગતા અને પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય સંભાળની જરૂરિયાતો વિશે સ્ત્રીઓ બહુ જ ઓછી જાગૃતિ ધરાવે છે. ઘણી વાર તેમના પ્રત્યે ધ્યાન જ અપાતું નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે વિકલાંગતા હોવાથી જાતીય જીવન હોતું જ નથી. આપણે આને વિશે પુનર્વિચારણા કરવી પડશે અને તમામ વિકલાંગ મહિલાઓ કે એ સિવાયની સામાન્ય મહિલાઓને માહિતીનો અધિકાર મળે અને પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય સંભાળ અંગે સલાહ પ્રાપ્ત કરવાની તક મળે.

વિકલાંગતા ખર્ચાળ છે!

વિકલાંગતા માત્ર વ્યક્તિ કે તેના પરિવારને જ અસર કરે છે એવું નથી, પણ તે સમગ્ર સમુદાયને અસર કરે છે. વિકલાંગ લોકોની સમુદાયમાં સક્રિય ભૂમિકામાંથી બાદબાકી કરવાનું ખર્ચ ઘણું મોટું આવે છે અને તે સમાજે ઉઠાવવું પડે છે. વિકલાંગોની બાદબાકીથી ઉત્પાદકતા અને માનવ શક્તિમાં ઘટાડો થાય છે. વિકલાંગતાના ખર્ચનાં ત્રણ અંગો છે: (૧) પ્રાપ્તિ અને પ્રવાસના ખર્ચ સહિતનું વિકલાંગતાનું પ્રત્યક્ષ ખર્ચ. (૨) જેમને સીધી રીતે અસર થતી નથી એવા લોકોનું દા.ત. સારવાર કરનારાનું ખર્ચ. (૩) વિકલાંગતાને લીધે જે આવક જતી કરવી પડે છે તેનું ખર્ચ.

જો આપણે ભારત વિશેના અંદાજો જોઈએ તો, ૨૦૦૦માં ૫.૫ કરોડ લોકો વિકલાંગ હતા. જો તેમના પરિવારો અને સીધી કે આડકતરી રીતે અસર પામતા અન્ય લોકોનો તેમાં સમાવેશ કરીએ તો અસર પામનારાની સંખ્યા તેનાથી ચાર-પાંચ ગણી એટલે કે ૨૨ કરોડની આસપાસની થાય. 'વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા'ના ૧૯૯૯ના અહેવાલ અનુસાર ભારતના અર્થતંત્રને અંધત્વને લીધે જ દર વર્ષે રૂ. ૨૦૦૦ કરોડનું ખર્ચ થાય છે.

વિકલાંગતાનું પ્રત્યક્ષ ખર્ચ સામાન્યતયા અસમાન રીતે વહેંચાય છે. મોટે ભાગે એ બોજો કુટુંબના સભ્યો પર પડે છે, સામાન્ય રીતે માતા અને મહિલા સભ્યો પર. ભારે વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકની સંભાળ રાખવાની હોવાથી ભારે ગરીબીમાં જીવતી મહિલાઓ પર બોજો વધારે વધે છે અને પેટિયું રળવામાંથી તેમણે પોતાનો મૂલ્યવાન સમય એ માટે ફાળવવો પડે છે. ઘણી વાર સારસંભાળનો બોજો અન્ય બાળકો પર આવી પડે છે, સામાન્ય રીતે છોકરીઓ પર. તેમણે ઘણી વાર ઘેર રહેવું પડે છે અને તેઓ શાળાએ જઈ શક્તી નથી. તેમણે પોતાનાં વિકલાંગ ભાઈ-બહેન કે અન્ય વિકલાંગ સગાંઓની કાળજી લેવી પડે છે. રોકી શકાય તેવી વિકલાંગતાઓ રોકવામાં આવે તો

ભારતના અર્થતંત્રને ખાસ્સો લાભ થાય તેમ છે. તેનાથી ઉત્પાદકતા વધે છે, વધારે સારું કામ મળવાની તકો વધે છે અને લોકો વધારે લાંબા સમય સુધી કામ કરી શકે છે.

આપત્તિમાં વિકલાંગતા

૨૬મી જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧ના રોજ ૭.૯ રિચર સ્કેલવાળો ધરતીકંપ ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લામાં આવ્યો. તેમાં આશરે ૨૦,૦૦૦ લોકો માર્યા ગયા અને ૧.૬૦ લાખ કરતાં વધારે લોકોને ઈજાઓ થઈ. સેંકડો લોકોએ હાથ-પગ ગુમાવ્યા અને હજારો લોકોનાં હાડકાં તૂટી ગયાં અને બીજા એટલા જ લોકો લકવાગ્રસ્ત બની ગયા. જાનમાલની પારવાર હાનિને લીધે કચ્છની પ્રજા ઉપર ભૂકંપનાં લાંબા ગાળાનાં સંભવિત પરિણામો શારીરિક, સંવેદનાત્મક, આર્થિક અને સામાજિક હોઈ શકે છે. કોઈક ને કોઈક રીતે એકેએક વ્યક્તિ દુર્બળ બની ગઈ અને બચી જનારાઓ માટે હવે જે ભગીરથ પડકાર છે તે તેમના જીવનની ગાડી વિનાશમાંથી ફરી બેઠી કરીને ચલાવવાનો છે. જે વ્યક્તિઓ વિકલાંગતા સાથે નબળી (વલ્નરેબલ) છે તેમને માટે આ પડકાર ઘણો મોટો અને લાંબો છે. ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ માને છે કે સમતુલાની સ્થિતિ ધીમે ધીમે કે અચાનક ગુમાવાથી થતી અસરોને બદાંશત કરવાની કોઈ વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયની અક્ષમતા એટલે નબળાઈ (વલ્નરેબિલિટી). નબળાઈ એ એક સાપેક્ષ શબ્દ છે અને તે સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો ઉપરાંત ઉંમર, લિંગ અને આરોગ્યની સ્થિતિ જેવાં વ્યક્તિગત પરિબલો ઉપર પણ આધાર રાખે છે. આપત્તિમાં

વિકલાંગતા વિશે વિચારીએ તો આપણે ભૂકંપ પહેલાંના કચ્છના વિકલાંગ લોકો વિશે પણ વિચારવું પડે. પુનર્વસનની સવલતોનો જેમને લાભ નહોતો મળ્યો કે જેઓ ત્યાં સુધી પહોંચી શક્યા નહોતા એવા અનેક લોકો તમામ વિકાસલક્ષી પ્રયાસોમાંથી બાકાત રહી ગયા હતા.

ભૂકંપને પરિણામે મોટા ભાગની અગત્યની આરોગ્ય સવલતો નાશ પામી અને તે આંશિક રીતે જ કામ કરતી બની કે પછી સદંતર બંધ જ પડી ગઈ. તાત્કાલિક તબીબી રાહત પૂરી પાડવા માટે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય

પ્રતિભાવ સારો મળ્યો અને મોટી સંખ્યામાં ઈજાગ્રસ્ત લોકોને સારવાર પૂરી પાડવાના સ્થાનિક પ્રયાસોમાં તેણે સહયોગ આપ્યો. સરકારે ખૂબ જ ઝડપથી ઈજાગ્રસ્ત અને વિકલાંગ લોકોની ગતિશીલતાની જરૂરિયાતો સંતોષવા સહાય પૂરી પાડી હતી.

સારવારના આરંભના તબક્કામાં ઓપરેશનો કરાયાં, ટાંકા લેવાયા અને ફેક્ટર પર પ્લાસ્ટર કરાયાં અને લોકોને રજા આપી દેવાઈ. એમાંના ઘણા લોકો પાસે તો ઘર જ નહોતું કે જ્યાં તેઓ પાછા ફરી શકે. તો બીજા કેટલાંકે ભૂકંપના ભયને લીધે બીજે ક્યાંક જવાનું પસંદ કર્યું; કટોકટીની પરિસ્થિતિને કારણે અને ઈજાગ્રસ્તોની સંખ્યા મોટી હોવાને લીધે જેમને તબીબી સારવાર મળી હતી તે બધાની દસ્તાવેજી નોંધો રાખવાનું શક્ય નહોતું. જો એ નોંધો હોત તો પછીના તબક્કાની સારવાર અને પુનર્વસનનું કામ વધારે આસાન બનત. વળી, સ્થાનિક તબીબી અને પુનર્વસન સેવાઓ તૂટી પડી હતી. એટલે દર્દીને પુનર્વસન માટે મોકલવાની કે પુનઃસારવાર માટે મોકલવાની પણ સેવાઓ ઉપલબ્ધ નહોતી. અનેક કિસ્સામાં લોકો રાહ જોતા રહ્યા કે તેઓ સાજાનરવા થઈ જશે. એટલે તેમણે ઝડપથી સાજા થવા માટે પણ કોઈ સહાય લીધી નહિ. સ્થાનિક રીતે એ સેવાઓ મળતી નહોતી એ કારણે અને ગરીબી તથા અજ્ઞાનને લીધે તેમણે આ સેવાઓ ન લીધી. ઘણા કિસ્સામાં તો આવાસ અને આવક સર્જન એટલે મોટા પ્રશ્નો હતા કે તેમણે આ બાબત પર ધ્યાન જ ના આપ્યું. આ ખૂબ ખતરનાક બાબત હતી કારણ કે નાની ઈજા વિકલાંગતા લાવી શકે છે અને વ્યક્તિની કામો કરવાની શક્તિ ઉપર ભારે વિપરીત અસર ઊભી કરી શકે છે. પુનર્વસનના અભાવને લીધે આમ થાય છે અને પછી વ્યક્તિ તેના રોજિંદા જીવનમાં અને પ્રવૃત્તિઓમાં ખોડખાંપણનો અનુભવ કરે છે.

‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ના કાર્યકરોએ આપત્તિગ્રસ્ત વિસ્તારમાં વિકલાંગતા સંબંધી કાર્ય અંગે અનેક અવલોકનો કર્યા છે. આ સંસ્થા એક ફેન્સ્ય સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે. તે દુનિયાના ૫૦ દેશોમાં કામ કરે છે અને ભારતમાં ૧૯૮૬થી કામ કરે છે. માર્ચ-૨૦૦૧થી તે કચ્છમાં ભૂકંપ રાહત અને પુનર્વસનનું કામ કરે છે. ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’નું મુખ્ય લક્ષ્ય વિકલાંગ લોકો માટે વધારે સમતાપૂર્ણ સમાજનું નિર્માણ કરવાનું છે, પછી ભલે ને વિકલાંગતા ગમે તે કારણસર ઊભી થઈ હોય. એનો અર્થ એ છે કે વિકલાંગ લોકોની સ્થિતિ વિશેનો વૈશ્વિક અભિગમ માત્ર તબીબી નથી, પણ એ સામાજિક અને વિકાસલક્ષી પ્રશ્ન છે. તેથી અમે માનીએ છીએ કે વિકલાંગ લોકોના પ્રશ્નો દૂર કરવા માટે બહુપાંખિયો હુમલો કરવાની જરૂર છે. તેમાં તબીબી જોખમમાં ઘટાડો, પુનર્વસન, પ્રાપ્યતા, સામાજિક સમાવેશ, અધિકારોનો સ્વીકાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વળી, આ બધાં પગલાં એ રીતે ભરાવાં જોઈએ કે જેથી બધા લાભાર્થીઓને એકસરખા ગણવાની રીતથી ઊભાં થતાં જોખમો ટાળી શકાય અને સંકલનને પ્રોત્સાહન મળે અને બાદબાકી ના વધે. વિશ્વભરમાં ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ ચિરંતન વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા સ્થાનિક સંસાધનોને મજબૂત કરવામાં માને છે. ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ અહીં એવાં પરિબળોનો ઉલ્લેખ કરવા માગે છે કે જે વ્યક્તિની સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જિંદગીમાં સંપૂર્ણપણે સહભાગી થવાની ક્ષમતા અને સ્વાયત્તામાં અવરોધરૂપ બને છે: ગરીબી, પર્યાવરણીય અને વલણલક્ષી અવરોધો વગેરે.

ગુજરાત જેવી આપત્તિમાં અને મોટી સંખ્યામાં લોકો ઈજાગ્રસ્ત અને વિકલાંગ બન્યા હોય ત્યાં આરંભથી જ એમ સમજાયું હતું કે આ પરિસ્થિતિએ જે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે તેમાં ટૂંકા ગાળાના

ઉપાયો કારગત નહિ નીવડે. વિકલાંગતાએ વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક સ્થિતિમાં ફેરફાર આણવાથી ઊભી થયેલી કામો કરવાની મર્યાદાઓ અને સામાજિક-ભૌતિક પર્યાવરણની જટિલ પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે. તેનાં વિવિધ પાસાં છે અને તે વૈયક્તિક આરોગ્ય કે તબીબી પ્રશ્નથી ઘણાં ભિન્ન છે.

‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ના તત્કાલીન પ્રતિભાવના આરંભના તબક્કામાં ખોડખાંપણને મર્યાદિત બનાવવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ઈજાગ્રસ્ત અને વિકલાંગ લોકોની મૂળ શક્તિઓની પુનર્સ્થાપના કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું. ખાસ કરીને કરોડરજજીની ઈજા ધરાવનારા લોકો પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું. તેમના શારીરિક પુનર્વસન માટે પ્રયત્નો કરાયા અને તે માટે જરૂરિયાત મુજબ સાધનો આપવામાં આવ્યાં. પ્રયાસો બેવડાય નહિ અને પ્રાપ્ય સાધનોનો અસરકારક ઉપયોગ થાય તે માટે અન્ય સંસ્થાઓ સાથેના સહયોગમાં આ કામ કરવામાં આવ્યું. જ્યાં અમુક નિશ્ચિત કૌશલ્યો સ્થાનિક રીતે પ્રાપ્ય નહોતાં ત્યાં ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ દ્વારા સીધો ટેકો પૂરો પડાયો અને સ્થાનિક વિકાસલક્ષી અને આરોગ્ય કાર્યકરોને તાલીમ આપવામાં આવી કે જેથી તેઓ પુનર્વસન અંગે વધુ જવાબદારીઓનું વહન કરી શકે.

આમ, પુનર્વસન ચાલુ છે, પણ અન્ય પરિબળો જોઈએ તો કાર્યક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક બન્યું છે. વિકલાંગ લોકોના સેવાઓની પ્રાપ્તિ, શિક્ષણ, અધિકારો વગેરે જેવા પ્રશ્નોને જોતાં તેમ જણાઈ આવે છે. ગુજરાતમાં અમે વિકલાંગતા અને વિકલાંગ લોકો ઉપર ધ્યાન આપી રહ્યા છીએ, પણ ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ દ્વારા વિકલાંગ લોકો માટે અલગ કોઈ કાર્યક્રમો તૈયાર કરાયા નથી. કાર્યક્રમોની તાકાત સ્થાનિક સંગઠનો ઉપર જ આધાર રાખે છે અને એ એમ જ રહેશે. આ સંગઠનો તેમના સમુદાયોમાં વિકલાંગો સહિતના નબળા લોકોની જરૂરિયાતોના પ્રશ્નો ઉકેલવાના સંદર્ભમાં સક્રિયપણે કામ કરે છે. આ સંગઠનોની પ્રવૃત્તિઓ માનવ અને સામાજિક વિકાસના વ્યાપક ક્ષેત્રને આવરી લે છે. તેમાં શિક્ષણ, પાણી, સફાઈ, આવાસ, આવક સર્જન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સ્થાનિક ભૌતિક પુનર્વસન સેવાઓનું ક્ષમતા વર્ધન ચાલુ જ છે.

ગુજરાતમાં સામુદાયિક પુનર્વસન અને ઈજાગ્રસ્તોનું પુનર્વસન અનેક સંગઠનોએ સમુદાય-આધારિત પુનર્વસનનો અભિગમ અપનાવ્યો છે, અને પુનર્નિર્માણ માટે સામુદાયિક સંસાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

અનેક સંગઠનોએ શારીરિક ચિકિત્સા (ફિઝિયોથેરાપી)ની સેવાઓ શરૂ કરી છે કે જેથી લોકોનું તેમના ઘરોમાં જ પુનર્વસન થાય. તે માટે તેમણે સમુદાય-આધારિત સંગઠનો અને તેમના ક્ષેત્રીય કાર્યકરોનો ઉપયોગ કર્યો છે કે જે લોકોને અને વિસ્તારને સારી રીતે જાણે છે. આ સામુદાયિક કાર્યકરોના નેટવર્કથી ઈજાગ્રસ્ત લોકોને ખોળી કાઢવાનું શક્ય બન્યું. કચ્છમાં પરિવાર અને સમુદાયની ભાવના નોંધપાત્ર રીતે જીવંત છે તેથી બહુ ઓછા ચિકિત્સકોની મદદથી અને સલાહથી ઈજાગ્રસ્ત લોકોનું પુનર્વસન પરિવારો અને સમુદાયો દ્વારા આસાનીથી થઈ શક્યું. સામુદાયિક કાર્યકરો ઈજાગ્રસ્ત અને વિકલાંગ લોકોને શોધી શકે અને વિકલાંગો અને તેમના પરિવારોની જરૂરિયાતો સંતોષી શકે અને રાહત તથા પુનર્વસનની પ્રવૃત્તિઓ તે મુજબ થઈ શકે તે માટે ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ દ્વારા વિકલાંગ લોકોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે લોકો સંવેદનશીલ બને અને વિકલાંગોને તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કેવી રીતે કરી શકાય તે જુએ તે માટે તેમને તાલીમ આપવામાં આવી. વળતામાં, સમુદાય-આધારિત સંગઠનોએ એ અંગેનાં કાર્યો કર્યાં: વિકલાંગ લોકોની જરૂરિયાતોને તેઓ સમજે છે અને વિકાસ તથા રાહતની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે વિકલાંગતાને ધ્યાનમાં લીધી છે તે આ સંગઠનોએ દર્શાવ્યું. દા.ત. ઘણાં સંગઠનોએ વિકલાંગ લોકોને જ કાર્યકરો તરીકે રાખ્યા.

પુનર્વસનની પ્રક્રિયા બહુપાંખી છે. ગંભીર ઈજા થઈ હોય તો શારીરિક પુનર્વસન જરૂરી છે. સમુદાયની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ ફરીથી ભળી જાય તેની જરૂર હોય છે. દા.ત. બાળક શાળાએ ફરીથી જવા માંડે કે તમે અગાઉ જ્યાં કામ કરતા હતા ત્યાં જ તમે ફરીથી જવા માંડો. સંપૂર્ણ પુનર્વસનનું લક્ષ્ય વ્યક્તિને, તેના પરિવારને અને સમુદાયને શક્ય તેટલા સ્વતંત્ર બનાવવાનું છે.

આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને વિકાસલક્ષી અને પુનર્વસનલક્ષી સંસ્થાઓ વચ્ચે સંકલનની વ્યવસ્થા ઊભી કરી. તેનાથી શરીરચિકિત્સકોને શારીરિક પુનર્વસનની જરૂરિયાત ધરાવતા લોકોને ઓળખી કાઢવામાં સહાયતા મળી. અને તે ઉપરાંત મનોસામાજિક સહયોગ, ગૃહનિર્માણ, આવક સર્જન વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વૈશ્વિક માનવ વિકાસલક્ષી જરૂરિયાતો અંગે કામ કરતાં સંગઠનો સાથે ગાઢ સંપર્ક ઊભો કરવામાં પણ તેમને સહાય મળી. લોકોને તેમનાં ઘેર જ યોગ્ય સલાહ અને સારવાર મળ્યાં. યોગ્ય ફિઝિયોથેરાપી અને ઓર્થોપીડિક પુનર્વસન કેન્દ્રો ઉપર પુન: ધ્યાન અપાય તો સમુદાય મધ્યમ ગાળામાં જ વધારે વિશિષ્ટ પુનર્વસન સેવાઓ મેળવી શકે જે અન્યથા સમુદાય સ્તરે ટકાઉ ન હોવાને લીધે ન મળતી હોય. ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ, કુટુંબો અને સમગ્ર સમુદાયને આ અભિગમથી

ફાયદો થયો, વૈશ્વિક સ્તરે તેનું અનુવર્તી કાર્ય શક્ય બન્યું અને વ્યક્તિઓની તેમની તમામ-માનસિક, શારીરિક, આર્થિક અને સામાજિક - જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં કાળજી લેવાઈ. એક સારો પાપો નંખાયો છે કે જે લાંબે ગાળે ઈજાગ્રસ્ત અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં સ્વાતંત્ર્ય અને ઐક્યને સમુદાયના સંપૂર્ણ સહભાગી સભ્યો તરીકે સિદ્ધ કરશે.

ભૂંડપ બાદ વિકલાંગ લોકો માટે રાહતથી પુનર્વસન સુધી

વિવિધ સંસ્થાઓ અને સરકાર વચ્ચે આરંભમાં જ જે સંબંધો સ્થપાયા તેણે વિકલાંગ લોકો માટેની લાંબા ગાળાની પરિયોજનાઓ અને સવલતોના આયોજન માટેનો સરસ પાપો નાખ્યો. રાહતનો તબક્કો પૂરો થયો અને પુનર્વસનનો તબક્કો શરૂ થયો ત્યારે વિકલાંગ માટેના સર્વગ્રાહી સમુદાય-આધારિત પુનર્વસનને વિસ્તારવા માટેનો પાપો નંખાયો. તેમાં સરકાર અને સમુદાય-આધારિત સંગઠનો સામેલ થયાં. આ અભિગમ સાથે, જો આપણે આરંભથી જ વિકલાંગોને સામેલ કરીએ તો વિકલાંગોની જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ થાય તેવી વ્યવસ્થા સ્થાપી શકાય. તેમાં આરોગ્ય સંભાળ અને શારીરિક પુનર્વસનનો સમાવેશ તો થાય જ પણ સાથે સાથે વિકલાંગ વ્યક્તિ તેના સમુદાયમાં સામાજિક-આર્થિક પુનર્વસન દ્વારા ભળી પણ જાય.

આવા કાર્યક્રમનાં લક્ષણો નીચે મુજબનાં હોય -

✓ વિકલાંગોને કાર્યક્રમનાં ઘડતર, અમલ અને દેખરેખમાં આરંભથી જ સામેલ કરવામાં આવે.

✓ સ્થાનિક લોકોનાં ક્ષમતા વર્ધન, તાલીમ અને કૌશલ્યની ફેરબદલ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવે કે જેથી કાર્યક્રમ વધારે ટકાઉ બને. વિકલાંગોને પોતાને જ તાલીમ આપવા પર ખાસ ધ્યાન અપાય કે જેથી તેમનાં સ્વાયત્તતા અને સમાજકરણને વ્યવસ્થિત પ્રોત્સાહન મળે.

✓ વિકલાંગોની તમામ જરૂરિયાતોનું ધ્યાન રખાય, અને તેમને સામાન્ય માણસોની

- જરૂરિયાતોની જેમ જ ધ્યાનમાં લેવાય.
- ઝ સમુદાયમાં જ પાયાની પુનર્વસન સેવાઓ પ્રાપ્ય બને અને તે સહભાગી હોય.
- ઝ યોગ્ય તબીબી અને અસ્થિસંધાન સેવાઓ પ્રાપ્ય હોય અને સ્થાનિક જરૂરિયાતો, સંદર્ભ અને પ્રાપ્ય સંસાધનોને તેમાં લક્ષમાં લેવાય. જરૂરિયાતો અનુસાર ભૌગોલિક વિસ્તારને આવરી લેવાય.
- ઝ વિધાયક અભિગમો અને વલણો વિકસાવાયાં. આપણે જે વાતાવરણમાં જીવીએ છીએ તેને આપણે સૌથી મોટો અવરોધ ગણીએ છીએ. તેમાં ભૌતિક વાતાવરણ અને માનસિક વલણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ સંદર્ભમાં અમે એમ સમજીએ છીએ કે વિકલાંગ લોકો સંપૂર્ણ રીતે સામાજિક સ્વીકૃતિ પામે તે પહેલાં આપણે વિકલાંગ લોકોને અનુકૂળ આવે એવાં આપણાં મકાનો છે કે નહિ અને આપણો અભિગમ એમના પ્રત્યે આવકારદાયક છે કે નહિ તે આપણે તપાસવું જોઈએ.
- ઝ સમુદાયના વિકલાંગ લોકો અને સામાન્ય લોકો બંને મહત્વનાં સ્ત્રોત છે. કાર્યક્રમ સફળ થાય અને લાંબો સમય ચાલે તે માટે સમુદાયનો સક્રિય સહયોગ જરૂરી છે.

વિકલાંગતા પ્રશ્ને આપત્તિની સ્થિતિમાં અવરોધો

૧. ગુજરાતમાં અમને જે મોટા અવરોધનો અનુભવ થયો છે તેમાં એ જણાયું છે કે આટલા મોટા વિનાશની સ્થિતિમાં વિકલાંગતા એ અનેક સંસ્થાઓ માટે ચિંતાનો વિષય બન્યો નથી. વળી, ઘણાં સંગઠનો જે આપત્તિ સમયે રાહત કાર્ય કરે છે તે વિકલાંગતાના પ્રશ્નો અંગે જાણકાર હોતા નથી. કે પછી તત્કાળ રાહત અને પુનર્વસનની પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન આ પ્રશ્નો અંગે કામ કરવાની તેમની તાકાતની તેમને ખબર હોતી નથી. સમુદાય-આધારિત સંગઠનો અન્ય મુદ્દાઓને મહત્વના અને વ્યાપક ગણે છે. તેથી વિકલાંગતા અંગે સહયોગ સાધવામાં અવરોધ ઊભો થાય છે. ચોખ્ખું પીવાનું પાણી પ્રાપ્ય ના હોય, શાળાઓ બંધ હોય અને ચોમાસુ આવી રહ્યું હોય અને બહુ ઓછા લોકો પાસે રહેવાનું ઘર હોય ત્યારે વિકલાંગ લોકોના પ્રશ્નો અંગે સંવેદનશીલ બનવાનું કે એ અંગેની પદ્ધતિઓ વિશે વિચારવાનું મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ આપત્તિના સામના માટેની સજ્જતા વિશે વિચારતી વખતે વિકલાંગતા અંગેના પ્રશ્નોને તેનો હિસ્સો બનાવવાનું અગત્યનું છે કે જેથી રાહત અને પુનર્વસનની સેવાઓ તમામ નબળા લોકો સુધી પહોંચે તેનું ધ્યાન સંસ્થાઓ રાખે અને તે માટે સક્ષમ બને.
૨. જેમને વધારે ઈજાઓ થઈ છે તેમના તબીબી પુનર્વસન માટે ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ જેવા વિશિષ્ટ તબીબોની આવશ્યકતા રહે છે. ભારતમાં સમુદાય સ્તરે કામ કરનારા ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ ખૂબ ઓછા

છે અને મોટા ભાગના શહેરોમાં જ છે. જેઓ આપત્તિ સમયે કામ કરવાનો અનુભવ ધરાવે છે તેઓ પણ ઘણી વાર મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓમાં કામ કરવા તૈયાર થતા નથી. સતત નિયમિત રીતે જુદા જુદા પ્રકારની ઈજાઓની સારવાર કરે અને એ બધાનું સંચાલન કરે તેવા બહુ ઓછા તબીબો હોય છે અને એમને એકત્ર કરવાનું મુશ્કેલ હોય છે. ગુજરાત જેવી આપત્તિમાં અને કટોકટીભરી પરિસ્થિતિમાં કેટલાક પ્રકારની કુશળતાઓ હોવી જરૂરી છે. અમારો અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે લાયક ફિઝિયોથેરાપિસ્ટને પણ તાલીમ આપવાની જરૂર હોય છે કે જેથી તે પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને કામ કરી શકે. રાહતની જરૂરિયાતો ધીમે ધીમે ઓછી થાય પછી આ કામ કરી શકાય. વિકલાંગતા સંબંધી પ્રશ્નો વિશે પ્રતિબદ્ધ એવા સામુદાયિક કાર્યકરો ઓળખી કાઢવા અને તેમને તાલીમ આપવાનો અભિગમ અપનાવવો. મધ્યમથી લાંબા ગાળે કામ કરવાનો આ જ એક રસ્તો છે.

૩. ઈજાગ્રસ્ત લોકોને ખરેખર શોધી કાઢવાનું કામ ઘણું કપરું છે કારણ કે હોસ્પિટલોએ આસાનીથી પહોંચી શકાતું હોતું નથી, અને ઘણા લોકોનાં ઘર નાશ પામ્યાં હોય છે અને ભૂકંપ પછી બીજે ક્યાંક વસતા હોય છે. અમને એમ જણાયું છે કે ગામોમાં અને નગરોમાં તેમની શોધ ચલાવવાનું વધારે અસરકારક બને છે. જો કે, એમાં સમય વધારે જાય છે. એ કામ હજુય પૂરું થયું નથી. વળી, સ્થાનિક ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓના કર્મચારીઓ પાસેથી પણ માહિતી મળે છે.
૪. આપત્તિની પરિસ્થિતિમાં વિકલાંગ લોકોને ખોળી કાઢવાનું મુશ્કેલ બને છે એનું એક કારણ એ પણ છે કે વિકલાંગ લોકો બોલકો વર્ગ નથી, અને તેઓ જ્યાં રહે છે ત્યાં જ પડ્યા રહે છે. જ્યાં અનેક લોકોના જાન ગયા હોય અને મોટી સંખ્યામાં લોકો અસરગ્રસ્ત બન્યા હોય ત્યારે વિકલાંગ લોકોનો અવાજ કોઈ સાંભળે નહિ એમ બને. આપણા જગતમાં વિકલાંગ લોકો બહુ નજરે ના પડે એ સર્વસામાન્ય ઘટના છે અને તેઓ છેવાડે ફેંકાઈ જતા હોય છે.
૫. આપત્તિગ્રસ્ત વિસ્તારમાં ચાલતા તમામ કાર્યક્રમોમાં એક સર્વસામાન્ય મુસીબત સાધન-સરંજામની હોય છે કારણ કે માળખાગત સવલતો નાશ પામી હોય છે.

આપત્તિમાં વિકલાંગતા અંગે કામ કરવાના વિધાયક મુદ્દા

અ. અનેક સમાજોમાં વિકલાંગ લોકોની મોટી સમસ્યા વિકલાંગતા અંગેનો સામાજિક નિષેધ છે. આપત્તિમાં ઈજા થાય અને વિકલાંગતા આવે તો તેનાથી અનેક લોકોની જિંદગીને અસર થાય છે અને

વિકલાંગ લોકો પ્રત્યે લોકોનું વલણ બદલવાની આ એક મોટી તક છે. જો આપણે જ સહન કરવાનું આવે તો આપણે ખૂબ સંવેદનશીલ બનીએ છીએ. કચ્છમાં ભૂકંપ બાદ હજારો લોકો થોડા સમય માટે કે કાયમી રીતે અપંગ બની ગયા છે. અમને આશા છે કે આ અનુભવનો ઉપયોગ અમે વિકલાંગતા સંબંધી અમારી સમજને વ્યાપક બનાવવા અને પ્રશ્નોને સમજવા માટે કરીશું, પછી વિકલાંગતાનું કારણ કે સ્વરૂપ ગમે તે હોય. વિકલાંગતા ભૂકંપ, પોલિયો કે રક્તપિત્ત વગેરેથી જન્મે છે અને તે માનસિક કે શારીરિક ગમે તે હોય છે.

આ. કચ્છમાં એવા અનેક વિકલાંગો છે કે જેમનું પુનર્વસન થઈ રહ્યું છે. ભૂકંપ ના આવ્યો હોત તો તેમનું પુનર્વસન ના થાત. કચ્છમાં એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ કૃત્રિમ હાથ-પગ બેસાડવા અંગેનો શિબિર ગોઠવ્યો અને આશરે બે હજાર લોકોના કૃત્રિમ હાથ-પગ કે કેલિપર બેસાડયા. તેમાં માત્ર ૧૦ જણા જ એવા હતા કે જેઓ ભૂકંપને લીધે અપંગ થયા હતા. બાકીના તો ઘણા લાંબા સમયથી પોલિયો કે અકસ્માતને લીધે અપંગ થયેલા હતા. એમાંના ઘણા લોકોને આ સેવાઓ તો મળી જ ના હોત.

ઈ. સમુદાય સ્તરે જ લોકોને સાધનો પૂરાં પાડવાનો અને શારીરિક પુનર્વસન અંગેનો કાર્યક્રમ સમયસરનો હતો અને ક્રોડરજજુની ઈજા ધરાવતા અનેક દર્દીઓ ખૂબ સારી રીતે સાજા થયા અને સામાજિક રીતે તેઓ સારી રીતે ભળી ગયા.

ઉ. ભૂકંપને લીધે માળખાગત સવલતોનો નાશ થયો હતો. જે મકાનોનો નાશ થયો હતો તે ક્યારેક તો બંધાવાં જ જોઈએ. એનાથી ગુજરાતને તમામ લોકો માટે અવરોધો વિહીન મુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરવાની એક સરસ તક મળી છે. સિવિલ હોસ્પિટલ અને જાહેર આરોગ્યનાં સ્થાનો વિકલાંગો માટે સાનુકૂળ બને તે રીતનાં બનાવવાની પ્રતિબદ્ધતા ગુજરાત સરકારે વ્યક્ત કરી છે. યુનિસેફે શાળાઓ માટેની બાંધકામની યોજનાઓ સુધારી છે કે જેથી વિકલાંગ બાળકો અને તેમનાં વિકલાંગ માબાપો આસાનીથી શાળામાં આવી શકે. કેટલાંક સમુદાય-આધારિત સંગઠનોએ વિકલાંગો માટે ઘરો સાનુકૂળ બને તે માટેની મારગદર્શિકાઓનું વિતરણ કર્યું છે. અહીં જ જરૂરિયાત પૂરી થઈ જતી નથી. દરેક જાહેર મકાન કે સેવામાં શક્ય હોય ત્યાં સુધી મકાનો ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ અને સૌને માટે તે અનુકૂળ હોવાં જોઈએ.

કચ્છમાં શારીરિક પુનર્વસન અંગેના નિષ્ણાતો ઘણા જ ઉપયોગી થયા છે કારણ કે આપત્તિ જ એવી હતી કે જેમાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં લોકોને ઈજાઓ થઈ હતી. જો કે, વિકલાંગોની સૌથી મહત્વની જરૂરિયાતો સંતોષાય એવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે આપત્તિની સ્થિતિમાં કામ કરનારા તમામ લોકો એમ સમજે કે સામાન્ય લોકો જેવી જ

વિકલાંગ લોકોની જરૂરિયાતો હોય છે અને વિકલાંગતાને લીધે જ તેમની તે જરૂરિયાતો સંતોષાતી હોતી નથી. કચ્છમાં આપત્તિને અવસરમાં ફેરવી નાંખવાની વાતો બહુ થાય છે. જો યોગ્ય અભિગમ અપનાવવામાં આવે તો વિકલાંગો માટે આ સારું ઠરે કારણ કે હવે અહીં કામ કરતી અનેક સંસ્થાઓ તેમની જરૂરિયાતો સમજે છે. આપત્તિના સમયમાં વિકલાંગતા વિશે કામ કરવાનું અનેક રીતે પડકારજનક છે. પણ તેમાં ઘણી સંભાવનાઓ રહેલી છે. દરેક આપત્તિમાં રાહત પૂરી પાડતી સંસ્થાઓ સૌથી નબળા લોકોને સેવાઓ પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને જેમને વધારે નુકસાન થયું હોય તેમના સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કરે છે. દરેક સમાજમાં ગરીબો અને છેવાડે રહી ગયેલા લોકો હોય છે જ.

વિકલાંગોને અધિકાર પ્રાપ્તિ માટે શક્તિમાન બનાવવામાં સમુદાય-આધારિત સંગઠનોની ભૂમિકા

દુનિયાભરમાં સામાજિક વિકાસની ચિરંતન વ્યૂહરચનાઓ વિકસાવવામાં સમુદાયની નિર્ણાયક ભૂમિકા માનવામાં આવી છે અને એ દિશામાં કામ થઈ રહ્યું છે. સામુદાયિક વિકાસલક્ષી સંગઠનો અને સમુદાય-આધારિત સંગઠનો સામાજિક વિકાસમાં વધુ ને વધુ જવાબદારી ઉઠાવી રહ્યાં છે. તેઓ આરોગ્ય સંભાળ, શિક્ષણ, ધિરાણ વગેરે વિશે કામો કરે છે. ટકાઉ અને યોગ્ય કાર્યો હાથ ધરાય તે માટે જે જૂથો માટે કામ થતું હોય એ જૂથોને કોઈ પણ સામુદાયિક પ્રયાસોનાં ઘડતર, અમલ અને મૂલ્યાંકનમાં સામેલ કરવાં જોઈએ.

ગરીબીનાં કારણો દૂર ના થાય અને શિક્ષણ, જીવનનિર્વાહ, આરોગ્ય સેવાઓ, આવાસ વગેરે વિકલાંગોને ન મળે અને સમુદાયોના સામાજિક જીવનમાં તેઓ સંપૂર્ણપણે ભાગીદાર ના બને ત્યાં સુધી વિકલાંગોની જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય નહિ અને તેમના અધિકારો તેમને મળે નહિ.

સામુદાયિક વિકાસલક્ષી સંગઠનોએ તેમનાં તમામ વ્યૂહાત્મક કાર્યક્ષેત્રોમાં વિકલાંગો અને સામાન્ય લોકો વચ્ચેની અસમાનતા દૂર કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવવાની છે. વિકલાંગો તેમના સમુદાયમાં સંપૂર્ણ ઉત્પાદક જીવન જીવવામાં અવરોધરૂપ બનતાં ગરીબી અને સામાજિક બાદબાકીનાં ચક્રો વિશે આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે, એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હાલના સામુદાયિક વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં જ વિકલાંગતા અને વિકલાંગ લોકોનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો તેમને છેવાડે ફેંકાઈ જતા બચાવી શકાય. સમુદાય-આધારિત સંગઠનો અને સામુદાયિક વિકાસલક્ષી સંગઠનો જીવનનિર્વાહની સલામતી અને સમાનતા સિદ્ધ કરવા વિકલાંગ લોકો માટેના તેમના કાર્યક્રમોમાં સામાજિક વિકાસ અને ગરીબી નિવારણને વધારે મહત્વ આપી શકે છે. વિકલાંગો

તેમના સામુદાયિક જીવનમાં ભાગીદાર થાય અને વધુ સ્વતંત્રતા તથા આત્મનિર્ણયનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે તે માટે આ જરૂરી છે.

વિકલાંગ લોકોના વિકાસ માટે કામ કરવાની સાથે સાથે એવા કાર્યક્રમો વિકસાવવામાં મદદ મળે છે કે જેનો લાભ ખરેખર સમાજના સૌથી નબળા લોકોને પહોંચે. વિકલાંગ લોકો માટેનો અલગ વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમ વર્તમાન બાદબાકીની ભાવનાને જ વધુ બળવત્તર બનાવે છે. અલબત્ત, વિકલાંગતાનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ટેકનિકલ નિપુણતાની જરૂર છે અને કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રકારની સેવાઓ ઉપલબ્ધ બને એ પણ જરૂરી છે. જેઓ પુનર્વસનના કામમાં અને કૃત્રિમ હાથ-પગ બનાવવામાં નિપુણ હોય એવા લોકોની જરૂર આપણને પડે જ છે. આની જરૂર હંમેશાં રહેશે. પણ મનુષ્યની મનુષ્ય તરીકેની જરૂરિયાતો તો દુનિયાભરમાં બધે એક જ છે, તે વિકલાંગ હોય કે ના હોય. આવાસ, કુટુંબ, પ્રેમ, શિક્ષણ, કુટુંબને ટેકો વગેરેની જરૂરિયાતો આવા પ્રકારની છે. અનેક સમુદાય-આધારિત સંગઠનો આને માટે કામ કરે છે. આ લેખનો હેતુ આવાં સંગઠનો તેમના કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગતાના અને વિકલાંગ લોકોના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કેવી રીતે કરી શકે તેના સરળ રસ્તાઓની રૂપરેખા આપવાનો છે, કે જેથી વિકલાંગ લોકોને મહત્ત્વ અને સ્વીકૃતિ મળે, તેમનું સામાજિક સંકલન સઘાય અને મહત્તમ નાણાકીય સંસાધનો મળે. સામુદાયિક વિકાસમાં એક મહત્ત્વની વિભાવના એ છે કે છેલ્લામાં છેલ્લા માણસ સુધી પહોંચવું અને જો વિકલાંગ લોકો સુધી આપણે આપણા કામ થકી પહોંચીએ તો જ એ સિદ્ધ થઈ શકે.

વિકલાંગતા સંબંધી કાર્યમાં રસ ધરાવતાં સમુદાય-આધારિત સંગઠનોએ સૌ પ્રથમ લેવાનાં પગલાં

તમારું સંગઠન અત્યારે કઈ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે અથવા કરવા માગે છે અને તમને કેવા પ્રકારનાં કેટલાં સંસાધનો ઉપલબ્ધ છે તેના પર એ આધાર રાખે છે. અહીં એક મહત્ત્વનો મુદ્દો એ છે કે હાલ તમે જે પરિયોજનાઓમાં કામ કરી રહ્યા હોવ તેમાં વિકલાંગ લોકોનો સમાવેશ કરવાની શક્યતા છે કે નહિ. નીચે પ્રવૃત્તિવાર વિગતો આપવામાં આવી છે. એ સર્વગ્રાહી નથી પરંતુ ક્યાંથી શરૂઆત કરવી તે અંગે તમે કંઈક વિચારી શકો એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને તમને ઉપયોગી બાબતો અપાઈ છે. તમે જે ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા હોવ તેના પર વધુ ધ્યાન આપો:

જે પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેવામાં આવી છે તે આ મુજબ છે:

૧. માનવ અધિકારો.
૨. આવક સર્જન.
૩. શિક્ષણ.
૪. માળખાગત સવલતો.
૫. આરોગ્ય અને વિકલાંગતાને રોકવી.

૧. માનવ અધિકારો

તમામ લોકો મૂળભૂત અધિકારો ધરાવે છે કે જે ભારતના બંધારણમાં આપવામાં આવ્યા છે. ભારતમાં વિકલાંગ લોકોના અધિકારો અંગે એક અલગ કાયદો છે. વિકલાંગ લોકો માટે સમાન તકો અંગે ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ (યુનાઈટેડ નેશન્સ)ના નિયમો પણ છે. મૂળભૂત બાબત એ યાદ રાખવાની છે કે બધા લોકોને અધિકારો છે અને વિકલાંગ લોકોને તેમના અધિકારો ન ભોગવવા દેવાય એવી સંભાવનાઓ વધારે રહે છે. આપણે જો માનવ અધિકારોના ક્ષેત્રે કામ કરતા હોઈએ તો આપણને વિકલાંગતા અને તેમની નબળાઈ વિશે ખબર હોવી જ જોઈએ. વિકાસ અંગે અધિકારલક્ષી અભિગમનો અર્થ પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાનો થાય છે. વિકલાંગ લોકોના અધિકારોને શ્રેષ્ઠ પ્રોત્સાહન વિકલાંગ લોકો જ આપે. અહીં કેટલાંક સૌ પ્રથમ ભરવાનાં પગલાં આપ્યાં છે:

- ✓ ભારતીય વિકલાંગતા ધારો-૧૯૮૫ વાંચો.
- ✓ સ્થાનિક સમાજ કલ્યાણ ખાતા પાસેથી તેની નકલ મેળવો અને તમારા કાર્યકરોમાં તેની નકલો વહેંચો.
- ✓ વિકલાંગ લોકોના અધિકારો અંગે તમારા કાર્યકરોને અધિકારલક્ષી પ્રશ્નો અંગેની તમારી નિયમિત તાલીમના ભાગરૂપે સંવેદનશીલ બનાવો. વિકલાંગ વ્યક્તિને વક્તા તરીકે બોલાવો. તમારા કાર્યકરો વિકલાંગોના અધિકારો સમજે તે માટે આ શ્રેષ્ઠ રસ્તો છે.
- ✓ જો તમારા કાર્યકરો અધિકારો અંગેના પ્રશ્નો વિશે નિપુણતા ધરાવતા હોય તો તેઓ વિકલાંગતા ધારાની મુખ્ય જોગવાઈઓથી માહિતગાર હશે જ. પરંતુ તેઓ કદાચ એના અમલ માટે પગલાં નહિ ભરતા હોય. કદાચ, તમારું સંગઠન વિકલાંગોના કોઈક મંડળ કે સંગઠનો સાથે મળીને એ કાયદાના અમલ માટે કામ કરી શકે છે.
- ✓ જ્યારે તમે સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ અંગેના પ્રશ્નો વિશે કોઈ કાર્યશાળા કરવાના હોવ તો તમે વિકલાંગ સ્ત્રીઓના અધિકારોના મુદ્દાનો

સમાવેશ કર્યો છે કે નહિ તે જુઓ. તમે માનવ અધિકારો, મહિલાઓના અધિકારો કે બાળકોના અધિકારો વિશે કામ કરતા હોવ તો વિકલાંગોના પાયાના અધિકારો વિશે અવશ્ય ચર્ચા કરો. **ઝ** આટલું ભૂમિકારૂપ કામ થઈ જાય પછી તમારું સંગઠન વિકલાંગોને તેમના પાયાના અધિકારો વિશે માહિતી આપવા શક્તિમાન બનશે.

૨. રોજગારી/ આવક સર્જન

વિકલાંગ લોકો અન્ય લોકો કરતાં ગરીબ હોવાની શક્યતાઓ વધારે છે. તેમને શિક્ષણનો લાભ મળવાની અને રોજગારી મળવાની શક્યતાઓ ઓછી છે. ગરીબી વિકલાંગતાનું કારણ પણ છે અને પરિણામ પણ. ગરીબી અને વિકલાંગતા પરસ્પર એકબીજાને બળવત્તર બનાવે છે અને નબળાઈ તથા સામાજિક બાદબાકી વધારવામાં ફાળો આપે છે. વિકલાંગોના અધિકારો અને જરૂરિયાતોને જો ધ્યાનમાં નહિ લેવાય તો ભારતમાં ગરીબીનું નિવારણ નહિ થાય.

રોજગારી અને આવક સર્જનની તકોની પ્રાપ્તિ વિકલાંગોને સમાજમાં સમાવવા માટેનું અને તેમને સક્ષમ બનાવવા માટેનું એક ચાવીરૂપ પરિબળ છે.

જો તમારા કામમાં આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થતો હોય તો તમારું સંગઠન સામાજિક બાદબાકી, ગરીબી અને વિકલાંગતાના વિષયકને તોડવા માટે મદદ કરી શકે છે, અને વિકલાંગો તેમને સ્વયંને અને તેમના પરિવારોને મદદ કરે તથા સમાજમાં તેમનો સમાવેશ વધારે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવી શકે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાનું પેટિયું રળી શક્તી હોય તો તે પોતાનું આત્મસન્માન અને વિકાસ માટેની સંભાવનાઓ વધારે છે. લગ્ન અને સંપૂર્ણ જીવન જીવવાની તક વધે છે અને તે તેમના પ્રત્યેના બીજાના દૃષ્ટિકોણને પણ અસર કરે છે. તેઓ પછી પરિવાર પર આધારિત રહેતા નથી કે પરિવાર માટે બોજો બનતા નથી પરંતુ સમુદાયમાં સંપૂર્ણપણે સહભાગી થતા સભ્ય બને છે.

વિકલાંગો માટે તમારી આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિઓ વધારવા માટેનાં પગલાં આ મુજબ છે:

ઝ વિકલાંગોના કોઈ પણ સ્થાનિક સંગઠનનો સંપર્ક કરો અને તેઓ કેવા પ્રકારની વ્યવસાયી તાલીમ આપે છે તે જુઓ. તમે હિસ્સેદાર થઈ શકો એવી નિપુણતા તમારામાં છે? દા.ત. તમારી પાસે માર્કેટિંગનો ખૂબ જ અનુભવ હોય તો તમે એમાં તમારું યોગદાન આપી શકો છો.

ઝ તમારી યોજનાઓમાં જોડાવાની તક તમે એ સંગઠનના સભ્યને આપી શકો છો અથવા સફળ અનુભવોની આપ-લે સાથે કરી શકો છો.

ઝ સહકારી મંડળીઓની રચના કરવામાં તમે સાથે મળીને કામ કરી શકો છો. તમારાં સંસાધનો જોડીને તમે કાર્યવિસ્તાર કરી શકો છો અને વિકલાંગોનું સંકલન પણ સાથે સાથે સુધારી શકો છો. તમારાં સંગઠનનાં સંસાધનો તમામ નબળાં જૂથો વચ્ચે સમાન રીતે વહેંચાય તે માટે તમારી પ્રવૃત્તિઓમાં વિકલાંગ લોકો માટે તમારાં સંસાધનોનું અમુક ટકા પ્રમાણ પણ ફાળવી શકો છો.

ઝ આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિ કોઈ જૂથમાં ચાલતી જ હોય તો, તેમાં વિકલાંગો છે કે નહિ તે જોઈ લો. જો ના હોય તો શા માટે નથી? જો સ્થાનિક વિકલાંગોને તક આપવામાં આવે તો તેમને રસ પડે ખરો?

ઝ નાનાં સાહસો રોજગારી અને આવક પૂરાં પાડે છે. અને ગરીબોને ગરીબીમાંથી બહાર કાઢવામાં અથવા તો ગરીબીથી ટાળવામાં તેમને મદદ કરવામાં ઉપયોગી થયાં છે. અનેક વિકલાંગોએ આપમેળે પોતાનો ધંધો ચલાવવાનું કૌવત દેખાડ્યું છે.

ઝ જ્યારે તમે આ વિષય વિશે વિચારતા હોવ ત્યારે વિકલાંગતાને બદલે સબળતાના સંદર્ભમાં વિચારો. એટલે કે વ્યક્તિ શું નહિ કરી શકે તેના બદલે વ્યક્તિ શું કરી શકશે તે વિચારો. વળી, એ પણ યાદ રાખો કે પ્રતિભા અને કુશળતા હોવા ઉપરાંત દરેક વ્યક્તિની જેમ વિકલાંગ વ્યક્તિને પણ ગમા-અણગમા હોય છે. દા.ત. બધી વિકલાંગ સ્ત્રીઓને ભરતગૂંથણનું કામ કરવું ના પણ ગમે. વ્યક્તિને પૂછો કે તેમને કયું કામ કરવામાં મજા આવશે, તેમને શું કામ સરસ રીતે કરતાં આવડે છે, અને એ રીતે તમે કામ કરો. તમારું સંગઠન નવા નવા વિચારો આપી શકે છે, વિશ્વાસ ઊભો કરી શકે છે. તમારે એ નક્કી કરવાની જરૂર નથી કે લોકોએ જીવનનિર્વાહ માટે શું કરવું જોઈએ, પરંતુ તમે તેમને તેમનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં સહાય કરી શકો છો.

૩. શિક્ષણ

ભારતમાં માત્ર ૫ ટકા વિકલાંગ બાળકો જ શિક્ષણ મેળવે છે. વિકલાંગ લોકોને શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવે છે અને તેમને

રોજગારીથી પણ વંચિત રખાતા હોય છે. તેથી તેઓ વધુ ગરીબીમાં ફસાય છે. ગરીબી અને વિકલાંગતાના વિષયકને તોડવાનું એક અગત્યનું સાધન શિક્ષણ છે. શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ અને તાલીમ કાર્યક્રમો દ્વારા માનવ સંસાધનોનો વિકાસ સમાવેશની પ્રક્રિયા માટેનો માર્ગ મોકળો કરતી હોય છે. શું તમારું સંગઠન વૈધિક કે અવૈધિક શિક્ષણના ક્ષેત્રે કામ કરે છે? તમારી શાળામાં વિકલાંગ બાળકો છે? કે પછી તમારા દ્વારા ચાલતા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગ લોકો છે? જો વિકલાંગ બાળકો શાળાએ ન આવતાં હોય તો તેઓ કેમ નથી આવતાં તે તમે જાણો છો? તમારી શાળાએ આવવામાં, શાળામાં આવવામાં અને જાજરૂની સવલતોનો ઉપયોગ કરવામાં વિકલાંગ બાળકને કોઈ તકલીફ તો નથી પડતી ને? વિકલાંગ બાળકો હાજર થાય તો શિક્ષકો ખુશ થાય છે? તેઓ આત્મવિશ્વાસુ છે?

સમાવેશી શિક્ષણ એ વિકાસના સમાવેશી અભિગમનું ઉદાહરણ છે. વિકલાંગ બાળકોની શૈક્ષણિક અને વિકાસલક્ષી જરૂરિયાતો મુખ્ય પ્રવાહની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં તેમના સમાવેશથી સંતોષાય એવી પૂરી શક્યતાઓ છે. ભારતમાં સમાવેશી શિક્ષણનો અર્થ એ થાય છે કે બધાં બાળકોને જે તે શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સમાન અધિકારો મળે. શિક્ષણનો અધિકારલક્ષી અભિગમ સમાવેશલક્ષી છે અને શાળામાં વિકલાંગ બાળકોને અલગ પાડવાનો નથી.

ભારતમાં મુખ્ય પ્રવાહની શાળામાં દર ૧૦ વિકલાંગ બાળકે એક વિશેષ શિક્ષક આપવાની જોગવાઈ છે. તે વિકલાંગ બાળકો મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળે તે માટે શિક્ષકોને મદદ કરી શકે છે. આ વિશેષ શિક્ષકો પાસે એવા અનેક વિચારો હોય છે કે જે તમામ બાળકો માટે શિક્ષણને રસપ્રદ બનાવે છે. વધુ વિગતો માટે અમદાવાદના અંધજન મંડળ અથવા શિક્ષણ મંત્રાલયનો સંપર્ક કરો. હંમેશાં એ યાદ રાખો કે બાળકો શાળાએ જઈ વાંચતા-લખતાં શીખે તેના કરતાં ઘણું વધારે બીજું બધું શીખે છે. તેઓ મિત્રો બનાવે છે અને આસપાસના જગત વિશે જાણે છે અને રમતો રમવામાં આનંદ માણે છે.

તમારા શૈક્ષણિક કાર્યમાં વિકલાંગતાનો સમાવેશ કરવા માટેનાં સાદાં પગલાં આ મુજબ છે:

✓ વિકલાંગોનાં સ્થાનિક સંગઠનોનો સંપર્ક સાધો. મુખ્ય પ્રવાહની શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકોને સમાવવા માટે ક્યો સહયોગ પ્રાપ્ય છે તે જુઓ.

✓ તમારી શાળા કે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમમાં વિકલાંગ બાળકો છે કે નહિ તે જુઓ. જો હોય તો, તેઓ કેટલાં બીજાંઓ સાથે ભળી ગયાં છે તે જુઓ. જો પુનર્વસનની પરિસ્થિતિ બરાબર હોય તો તમે અન્ય વિકલાંગ બાળકો શાળાએ જાય તે માટે આ ઉદાહરણનું અનુકરણ

વિકલાંગો અને શિક્ષણ

કમનસીબે આઝાદીનાં ૫૦ વર્ષ વીત્યા પછી પણ લગભગ ૫૦ ટકા વસ્તી નિરક્ષર છે. એટલે વિકલાંગોની સાક્ષરતાની સ્થિતિ વિશે તો આસાનીથી કલ્પના થઈ શકે છે. જો કે, વિકલાંગો વિશે કોઈ ચોક્કસ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. આપણી પાસે પ્રાણીઓ અને નિર્જીવ વસ્તુઓ વિશેની માહિતી છે પણ વિકલાંગો વિશે માહિતી નથી. એક અંદાજ એમ કહે છે કે ભારતમાં કુલ વસ્તીના ૧૦ ટકા લોકો વિકલાંગ છે. એક બીજો અંદાજ એમ કહે છે કે ૫.૨૧ ટકા લોકો વિકલાંગ છે. ૧૯૯૧નો એનએસએસઓનો અંદાજ ૧.૯ ટકાનો છે. જો ૫ ટકા વસ્તી વિકલાંગ ગણીએ તો પણ ૫ કરોડ લોકો દેશમાં વિકલાંગ છે. તેમાંથી એક તૃતીયાંશ બાળકો છે એમ કહેવાય. એમાંથી માત્ર પાંચ ટકા બાળકો શાળાએ જાય છે. બાકીનાં ૯૫ ટકા તો ઘરમાં જ રહે છે.

આપણું બંધારણ તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાની વાત કરે છે. પણ આ સપનું હજુ સફળ થયું નથી. કલમ-૪૧ વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણ વિશે પણ વાત કરે છે. ૧૯૯૩નો રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ પણ વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણ વિશે વાત કરે છે. ૧૯૯૫નો કાયદો તો વિકલાંગ બાળકો માટે શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવાની વાત કરે છે. એનસીઈઆરટી દ્વારા ૧૯૯૩માં હાથ ધરાયેલા છઠ્ઠા અખિલ ભારતીય શિક્ષણ સર્વેક્ષણના જણાવ્યા મુજબ શાળાએ જવાની ઉંમર ધરાવતાં ૧.૨૫૯ કરોડ બાળકો એક યા બીજા પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવે છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં ૨૭૨ અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૬૩૦ વિશેષ શાળાઓ છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં ૯,૪૮૩ અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૩૭,૪૧૯ બાળકોને તેઓ શિક્ષણ પૂરું પાડે છે. આમ, માત્ર ૪૭,૨૦૨ બાળકોને જ વિશેષ શાળાઓમાં શિક્ષણ મળે છે.

ભારત સરકારે ૧૯૮૬ની નવી શિક્ષણ નીતિમાં વિકલાંગ બાળકો માટે સંકલિત શિક્ષણની યોજના દાખલ કરી હતી. ગ્રામ વિસ્તારોમાં આવી ૧૧,૪૧૨ અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૪,૮૮૨ આવી શાળાઓ છે. તેઓ અનુક્રમે ૪૭,૪૮૩ અને ૮૭૦૦૮ બાળકોને એટલે કે કુલ ૧,૩૪,૪૯૧ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે. આમ, બંને રીતે કુલ ૧.૨૫૯ કરોડ બાળકોમાંથી કુલ માત્ર ૧,૮૧,૬૯૩ બાળકોને જ શિક્ષણ મળે છે અને બાકીનાં ૧,૨૪,૦૮,૩૦૭ બાળકો શાળાની બહાર જ છે. આમ, માત્ર ૧.૫ ટકા બાળકો સુધી જ શિક્ષણ પહોંચી શક્યું છે.

કરી શકો છો.

ઝ જો તમારી શાળા કે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમમાં વિકલાંગ બાળકો ના હોય તો શાળાએ ન જતાં સ્થાનિક વિકલાંગ બાળકો ખોળી કાઢો. ઘણી વાર શાળાનાં બીજાં બાળકો એમને જાણતાં હોય છે. શાળાએ ન જતાં વિકલાંગ બાળકોને મળવાનો પ્રયત્ન કરો. અને તેમનાં પરિવારોની સ્થિતિ જાણો. શા માટે બાળકો શાળાએ જતાં નથી? તેનાં કારણો જાણો. એ મહત્વનું છે એવું કદાચ કુટુંબના સભ્યો ના પણ માનતા હોય, અથવા તો તેમને બાળકને શાળાએ મોકલવામાં અગાઉ કોઈ મુશ્કેલીનો અનુભવ થયો હોય એમ પણ બને. શિક્ષકો, વિકલાંગોનાં મંડળો કે સંગઠનો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે ચર્ચા કરીને તેમની સમસ્યાઓનો ઉકેલ આવી શકે તેમ છે કે નહિ તે તપાસો. બાળક શાળાએ જાય તો ક્યા ક્યા લાભો થાય તેના ઉપર ભાર મૂકો. જો માબાપો બાળકો અને પરિવારોને થનારા આ લાભો સમજશે તો એ લાભો તેમને મળશે જ.

ઝ તમારી કોઈ પણ સામાજિક, સંગીતની કે રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓમાં વિકલાંગ બાળકોનો સમાવેશ કરવાનો પ્રયાસ કરો. જો વિકલાંગ બાળકોની સ્થાનિક શાળા હોય તો તમે કદાચ એની સાથે સંયુક્ત રીતે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો યોજી શકો. તેનાથી બાળકોને પરસ્પરને ઓળખવાનું અને સાથે રમવાનું પ્રોત્સાહન મળશે.

માળખાગત સવલતો અને આવાસ

જેઓ બરાબર ચાલી શકતા નથી અથવા જેમને પગથિયાં ચઢવા-ઊતરવામાં તકલીફ પડે છે તેમને માટે મોટા ભાગનાં જાહેર મકાનોનો ઉપયોગ કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. આવા લોકોમાં નાનાં બાળકો સાથેની મહિલાઓ, વૃદ્ધો અને વિકલાંગ લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

જેમને વ્હીલચેરની જરૂર પડે છે એવા લોકોને તો દુકાનોમાં કે મંદિરે જવાની અને આરોગ્ય સંભાળનાં કેન્દ્રોએ જવાની ભારે તકલીફ પડે છે અને જાહેર પરિવહનનાં સાધનોનો ઉપયોગ તો તેઓ કરી શકતા જ નથી. આપણે જ્યારે કોઈ મકાન બાંધીએ ત્યારે નબળા લોકો પણ ત્યાં આવવાના છે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ લેખમાં જે પગલાં સુચવાયાં છે તે તમે ધ્યાનમાં લો અને વિકલાંગતા ધારાની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખો તો તમે જોશો કે જ્યાં સંસાધનો હોય ત્યાં જાહેર મકાનો નબળા લોકો આસાનીથી પ્રવેશી શકે તેવાં હોવાં જોઈએ. સમાનતાપૂર્ણ સમાજને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે કામ કરનારા સંગઠન તરીકે આપણે વિકલાંગોની બાદબાકી કરતા આવા અવરોધોનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આ અવરોધો શારીરિક પણ છે અને માનસિક પણ છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ મકાનમાં પ્રવેશી ના શકે એમ હોય એ શારીરિક અવરોધ છે અને વિકલાંગ લોકો વિશેનાં વલણો અને માન્યતાઓ એ માનસિક અવરોધ છે.

આંધ્ર પ્રદેશમાં સમાવેશી શિક્ષણ

આંધ્ર પ્રદેશમાં રાજ્ય સરકાર મુખ્ય પ્રવાહની શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકોનો સમાવેશ થાય અને તેમની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો સંતોષાય તે માટે સક્રિય સહયોગ આપે છે. ‘આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ વિભાગ’ (ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઈન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ-ડીએફઆઈડી)ના સહયોગથી જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ (ડીપીઈપી) હેઠળ ૩૦થી ૪૦ શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકોના સંકલિત શિક્ષણના કાર્યક્રમનો અમલ કરાયો છે.

પ્રત્યાયન, સામાજિક વિકાસ અને શારીરિક કામગીરીમાં જે બાળકોને મુશ્કેલી પડે છે તેમની જે તે આરોગ્ય વ્યવસાયી દ્વારા તપાસ કરવામાં આવે છે. આ તપાસ પછી દરેક વિકલાંગ બાળક માટે એક અલગ કાર્યક્રમ નિષ્ણાત ટુકડી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી શિક્ષકોને બાળકોની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે તાલીમ આપવામાં આવે છે. આરોગ્ય વ્યવસાયીઓ બાળકોને પગના ટેકા કે સાંભળવાનાં સાધનો જેવાં સાધનો પૂરાં પાડે છે.

આ પરિયોજના દ્વારા વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની તક આપવામાં આવે છે. તેઓ સામાન્ય બાળકો સાથે વર્ગમાં સહભાગી થાય છે, અને એ રીતે મુખ્ય પ્રવાહના શિક્ષણમાં સંમિલિત થાય છે. તેના બે પ્રકારે લાભ થાય છે: વિકલાંગ બાળકો શિક્ષણ મેળવે છે અને નકારાત્મક ઘટમાળી પ્રવૃત્તિઓ અને સામાજિક લાંછનના ખ્યાલને પડકારે છે. સામાન્ય બાળકો પણ પોતાના સાથીઓની ક્ષમતાઓ અને સંભાવનાઓ જોઈ શકે છે. વિકલાંગો પ્રત્યેનાં નકારાત્મક વલણોને આપણે બદલવાં હશે તો બાળકોથી જ શરૂઆત કરવી પડશે.

વિકલાંગ લોકોને હંમેશાં પાયાની માળખાગત સેવાઓ અને આવાસના સંચાલન અને વિકાસમાં સંપૂર્ણપણે ભાગીદાર થવાની તક મળતી નથી. ગુજરાતમાં અનેક સમુદાય-આધારિત સંગઠનો માળખાગત સેવાઓ અને આવાસની પરિયોજનામાં સક્રિયપણે કામ કરી રહ્યાં છે. જાહેર બાંધકામ વિભાગની માગરિખાઓમાં જે સ્થાનિક નિયમનોની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે તેને તમામ માળખાગત સેવાઓની પરિયોજનાઓ માટે માર્ગદર્શિકા ગણવી જોઈએ.

સરળ પગલાં:

ઝ અવરોધમુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે જાહેર બાંધકામ વિભાગની માગરિખાઓની નકલ મેળવો. બાંધકામ એ જો તમારી અને અગત્યની પ્રવૃત્તિ હોય તો તમારા ઈજનેરો કે સ્થપતિઓ આ માગરિખાઓમાંનાં ધોરણો વિશે જાણતા હોય તે જુઓ.

ઝ જો તમે નવું મકાન કે નવી ઓફિસ શોધી રહ્યા હોય તો આટલી બાબતો તમે વિચારો: દરવાજો વ્હીલ ચેર જઈ શકે એટલો પહોળો છે? પગથિયાં ચઢવા-ઊતરવાનું બહુ મુશ્કેલ તો નથી ને? કઠેડો છે? વિકલાંગ વ્યક્તિની સલાહ લો.

ઝ જો તમારું સંગઠન સહભાગી નગર આયોજનમાં સામેલ હોય તો એ વિસ્તારના વિકલાંગ લોકો સહભાગી થાય અને આયોજનની બેઠકોમાં તેઓ હાજર રહે તે જુઓ. તમે જાતે જ એ માટેની વ્યવસ્થા કરી શકો છો. જો કોઈને બોલાવવામાં જ ન આવતા હોય તો પછી તેમને બેઠકોમાં હાજરી આપતાં સંકોચ થાય અને તેઓ આત્મવિશ્વાસ ના ધરાવે એ શક્ય છે. જ્યારે આ બેઠકોનું આયોજન થાય ત્યારે વિકલાંગ લોકો મકાનમાં આવી શકશે કે નહિ તે બાબતની કાળજી રાખો.

ઝ જો તમે જાહેર સવલતોનું બાંધકામ કરતા હોવ તો વિકલાંગ લોકો આસાનીથી તેમનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકે તે માટે તમે વિકલાંગ લોકોની જ સલાહ લો.

૪. આરોગ્ય અને વિકલાંગતા રોકવી

આરોગ્ય એ નિપુણતા માગી લેતું ક્ષેત્ર છે પણ જ્યાં અનારોગ્ય પ્રવર્તમાન હોય ત્યાં તેની અવગણના કરવાનું અશક્ય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે દરેક સંગઠને આરોગ્ય સંભાળના ક્ષેત્રે જવાબદારી ઉઠાવવી જોઈએ. જો કે, જો આપણે સમુદાયમાં કામ કરતા હોઈએ તો આપણે કઈ આરોગ્ય સેવાઓ પ્રાપ્ય છે તેના વિશે માહિતગાર રહેવું જોઈએ.

વિકલાંગતાનાં અનેક કારણો છે અને એમાંનાં ઘણાં બધાને રોકી શકાય એમ છે. પાયાની આરોગ્ય સંભાળ રખાય અને લોકોમાં જાગૃતિ આવે તો એ શક્ય છે. જો તમારું સંગઠન સમુદાયમાં સીધી રીતે કામ કરતું હોય તો અને તમે આરોગ્ય સંભાળના ક્ષેત્રે સક્રિય ના હોવ તો પણ તમે સમુદાય અને આરોગ્ય સેવાઓ કે યોજનાઓ વચ્ચે ઉપયોગી કડી બની શકો છો. એ માટે તમારે પ્રાપ્ય સેવાઓની જ જાણકારી મેળવવાની જરૂર હોય છે. ત્યારે તમે લોકોને જે વિશિષ્ટ સેવાઓની જરૂર હશે એ સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવી શકશો. રેફરલ સેવાઓ ઉપરાંત, જો તમે શિક્ષણ ક્ષેત્રે નિપુણતા ધરાવતા હોવ તો તમે વિકલાંગતા ઊભી કરનારાં કારણો અંગે જાગૃતિ ફેલાવી શકો છો.

આરોગ્ય સેવાઓ અંગે તમારું સંગઠન સમુદાયને ઉપયોગી સલાહ આપી શકે તે માટેનાં કેટલાંક પગલાં અહીં આપ્યાં છે:

ઝ દવાખાનાં ક્યાં છે તે તમે જાણો છો? સ્થાનિક આરોગ્ય સંભાળ સવલતો અને કાર્યકરોની યાદી બનાવો કે જેથી તમે લોકોને તમે જરૂર હોય ત્યારે ત્યાં મોકલી શકો અથવા તો એમને વિશે લોકોને

વિકલાંગોના ચિરંતન વિકાસ માટેના પાયાના સિદ્ધાંતો

સામાજિક સુરક્ષા

વિકલાંગોને પાયાની સામાજિક સુરક્ષા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. વિકલાંગોને તમે તમારી ગૃહનિર્માણ, આરોગ્ય સેવાઓ વગેરેમાં સમાવીને તથા પુનર્વસન સેવાઓ અને સહયોગની પ્રવૃત્તિઓ વિશે તેમને માહિતી આપીને તે મેળવવામાં મદદરૂપ થઈ શકો છો.

પહોંચ

શિક્ષણ, ધિરાણ, માહિતી અને આવક સર્જનની તકો સહિતના તમામ વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગોની સમાન પહોંચ હોવી જોઈએ. આપણે બધા જે જીવન જીવીએ છીએ તેની બધી જ બાબતો વિકલાંગ લોકોને પણ પ્રાપ્ય હોવી જોઈએ.

સભાનતા

જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં તમારી પ્રવૃત્તિઓ વિકલાંગ લોકો પોતાની જરૂરિયાતો અને અધિકારો વિશે સભાન બને તેવી હોવી જોઈએ. વળી, અવગણના અને ભેદભાવજનક વલણોનાં શાં પરિણામો આવે તે વિશે પણ તેઓ જાગૃત થવા જોઈએ.

અસર

સહભાગિતા દ્વારા તમારી પ્રવૃત્તિઓ અંગેના નિર્ણયો અને નીતિઓ ઉપર વિકલાંગો અસર પાડી શકે તે માટે તેમને સમાન તક મળવી જોઈએ.

નિયંત્રણ

વિકલાંગ લોકોને તેમનો પ્રભાવ પાડવા અને તેમના અધિકારોની જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પગલાં લેવાનો હક છે. તેનાથી સંસાધનો અને લાભોની વહેંચણી પરનો તેમનો અંકુશ વધે છે. તમારી વર્તમાન અને ભાવિ પ્રવૃત્તિઓમાં વિકલાંગોનો સમાવેશ કરીને તમારું સંગઠન આ સિદ્ધાંતોને આગળ ધપાવી શકે છે. વિકલાંગ લોકો પોતે જ પોતાના વિશે બોલતા થાય કે જેથી તેમના માનવ અધિકારોની સ્થિતિ મજબૂત બને તેને પ્રાથમિકતા અપાવી જોઈએ.

કહી શકો.

ઝ વિકલાંગ લોકો માટે ક્યાં સંગઠનો સેવાઓ પૂરી પાડે છે તે તમે જાણો છો? તેમની સાથે સંપર્ક ઊભો કરો અને તેઓ શી સેવાઓ આપે છે તે શોધી કાઢો.

ઝ સ્થાનિક લાયન્સ ક્લબ કે રોટરી ક્લબ કોઈ સવલતો આપે છે? તમારી પ્રવૃત્તિઓ તેમને જણાવો અને તેઓ આરોગ્ય શિબિરો ચલાવે ત્યારે તેની તમને જાણ કરે એવું તમે એમને કહી રાખો.

ઝ જો તમારું સંગઠન જેમને આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ સાથે સીધો સંપર્ક નથી એવા લોકો વચ્ચે કામ કરતું હોય તો અને પોલિયો સામેની રસી લોકો તેમનાં બાળકોને ન મુકાવતા હોય તો તમારે કંઈ બાળકોને રસી આપવા જવાનું નથી, પણ તમે વિકાસલક્ષી અભિગમથી પણ ઘણું બધું કરી શકો છો. બાળકોને રસી અપાઈ રહી છે કે નહિ તે તપાસો. તમે નજીકના આરોગ્ય કેન્દ્ર કે આંગણવાડી કાર્યકરોનો સંપર્ક સાધો અને રસીકરણના કાર્યક્રમ વિશેની વિગતો પ્રાપ્ત કરો. તેઓ સમુદાય સાથે કામ કરે તે માટે તમે પ્રયાસ કરો. લોકો તેમને મળી શકે અને પોતાની સમસ્યાઓ રજૂ કરી શકે એવી જગ્યાએ એકાદ બેઠક ગોઠવો.

સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાં અપોષણ વિશે પણ આમ જ કરી શકાય. એ પણ વિકલાંગતા લાવનારું બીજું એક અગત્યનું કારણ છે. એટલે સ્થાનિક સંગઠન તરીકે તમારી જવાબદારી એ છે કે તમે જે લોકો સાથે કામ કરો છો એ લોકોને આરોગ્ય સેવાઓ અંગે માહિતી મળે.

વિકલાંગો સાથે કામ કરવા તમારા સંગઠને ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દા

ઝ વિકલાંગતા વિશે કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે સંપર્ક સાધવો અને તેઓ શું કરે છે તે જોવું. તમારા કાર્યક્રમોમાં તમે એમની સાથે સહયોગ સાધી શકો એમ પણ બને.

ઝ વિકલાંગ લોકોની તમારા કાર્યકરો કે સ્વયંસેવકો તરીકે ભરતી કરવાનો પ્રયત્ન કરો.

ઝ તમારાં સ્વસહાય જૂથો કે મહિલાઓનાં જૂથોને વિકલાંગોને તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કરવા સમજાવો. વિકલાંગ મહિલાઓ વિશે તેઓ જે સમુદાયમાં કામ કરે છે ત્યાં પૂછે અને તેમને મળીને એ પૂછે કે તેમની જરૂરિયાતો કઈ કઈ છે. એવું કંઈક હશે કે જેમાં તમે એમને મદદ કરી શકો. જેમ કે, તમે એમને સાધનો કે આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડી શકો. પણ તમે પ્રાપ્ય આરોગ્ય સેવાઓ તેમને મેળવી આપવામાં કડીરૂપ સાબિત થઈ શકો. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં વિકલાંગ લોકોને સાથે લેવાનો પ્રયત્ન કરો, તેમને મિત્રો બનાવો અને સમુદાયમાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તેમાં તેઓ સંપૂર્ણપણે સહભાગી થાય તે માટે પ્રયાસ કરો.

ઝ વિકલાંગ લોકો માટે સ્થાનિક રીતે જે આરોગ્ય સેવાઓ પ્રાપ્ય હોય તે બધા વિશે જાણકારી મેળવો.

ઝ તમે જો નવું મકાન લેવા વિચારતા હોવ તો વિકલાંગ લોકો માટે

તે સરળ બને તે વિચારો.

ઝ કાનૂની પ્રશ્નો વિશે તમે જો સલાહ અને માર્ગદર્શન આપતા હોવ તો તમારા કાર્યકરો વિકલાંગતા ધારા વિશે જાણે અને વિકલાંગોને માટેની ધિરાણ યોજનાઓ સહિતની તમામ સેવાઓ વિશે જાણે તે જુઓ.

ઝ તમે જો માળખાગત સવલતો કે આવાસના ક્ષેત્રે કામ કરતા હોવ તો કેન્દ્રીય જાહેર બાંધકામ વિભાગની માર્ગરેખાઓ મેળવો અને તેને અનુસરો.

વિકાસમાં તમામ ક્ષેત્રોમાં માહિતી એક અગત્યની ચાવી છે અને તે સામુદાયિક વિકાસલક્ષી સંગઠનોને આયોજન કરવામાં અને નીતિ ઉપર પ્રભાવ પાડવામાં મદદ કરે છે. પ્રગતિ માપવા માટે, નીતિઓ ઘડવા માટે અને અસરકારક યોગ્ય આયોજન કરવા માટે આપણા સૌ માટે યોગ્ય અને પર્યાપ્ત માહિતીની પ્રાપ્યતા અનિવાર્ય છે. મુખ્ય પ્રવાહના વિકાસમાં વિકલાંગતાના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવાની સારી રીતોને ઓળખવા અને અન્ય સામુદાયિક વિકાસલક્ષી સંગઠનો એ કાર્યોને અનુસરે તે માટે સારી દેખરેખ વ્યવસ્થા વિકસાવવાનું જરૂરી છે. જો હાલ તમારી પાસે એવી કોઈ વ્યવસ્થા ના હોય તો તમે અન્ય સામુદાયિક વિકાસલક્ષી સંગઠનો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પાસેથી મદદ મેળવો કે જે તમને આ વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં મદદ કરે. તેનાથી સારી રીતનો ઉપયોગ તમારા પોતાના સંગઠનમાં અને અન્યત્ર પણ થાય.

માનવ વિકાસ અને અપંગતા ઊભી કરનારી પ્રક્રિયા

અપંગતા ઊભી કરનારાં તમામ પરિબળોને વધારે સારી રીતે સમજવા માટે બધી વ્યક્તિઓ કેવી રીતે વિકસે છે તે જાણવાનું રસપ્રદ થઈ પડશે. આકૃતિ નં-૧માં માનવ વિકાસનું મોડેલ આપવામાં આવ્યું છે. તે સરળ છે અને તે બધાને લાગુ પડે છે, તે વ્યક્તિગત આંતરિક પરિબળો અને બાહ્ય પર્યાવરણીય પરિબળો બંનેને લક્ષમાં લે છે. તેની વ્યાખ્યાઓ આ મુજબ આપી શકાય:

વ્યક્તિગત પરિબળો: વ્યક્તિગત પરિબળો એ વ્યક્તિનાં લક્ષણો છે: ઉંમર, સ્ત્રી કે પુરુષ, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઓળખ.

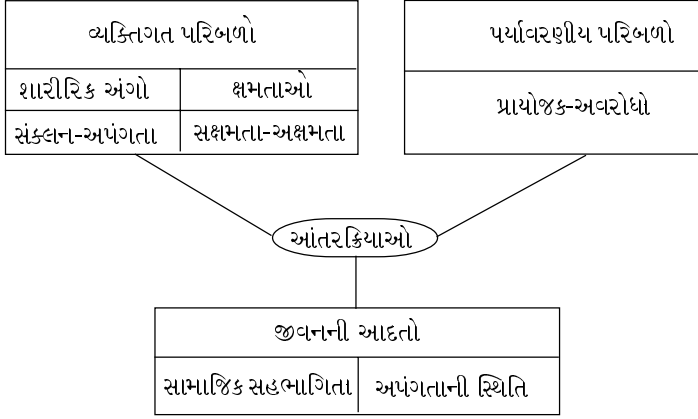
પર્યાવરણીય પરિબળો: પર્યાવરણીય પરિબળ ભૌતિક કે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક હોઈ શકે છે. તે સામાજિક સંગઠન અને સંદર્ભ નક્કી કરે છે. દા.ત. કચ્છના રણમાં રહેતી વિચરતી જાતિઓ.

જીવનની આદતો: જીવનની આદત એટલે રોજિંદી કે ઘરેલૂ પ્રવૃત્તિ કે જે વ્યક્તિના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ દ્વારા પિછાણાય છે. તે ઉંમર, જાતિ અને ખેતી, પશુપાલન વગેરે જેવી સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઓળખ દ્વારા નક્કી થાય છે.

અપંગતા સર્જતી પ્રક્રિયાઓ

આગળ વાંચતા પહેલાં આકૃતિ નં-૧ અને આકૃતિ નં-૨ જુઓ. અને બે વચ્ચે શું તફાવત છે તે શોધી કાઢો.

આકૃતિ નં.૧ માનવ વિકાસનું મોડેલ

સ્ત્રોત: 'હેન્ડિકેપ કીએશન પ્રોસેસ', કુજરોલાસ વગેરે, ૧૯૮૭

જો આપણે પાયા તરીકે વિકાસના મોડેલનો ઉપયોગ કરીએ તો આપણે એ જોઈ શકીએ છીએ કે અપંગતા ઊભી કરતી પ્રક્રિયા એ માનવ વિકાસના મોડેલમાં જ થતો ફેરફાર છે. તમે આ તફાવત જોયો?

બે મોડેલ વચ્ચેનો તફાવત માત્ર જોખમનાં પરિબલોની હાજરી અંગેનો છે. એટલે કે વિકલાંગતા ન ધરાવનાર વ્યક્તિ અને વિકલાંગતા ધરાવનાર વ્યક્તિ વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે વિકલાંગ વ્યક્તિને જોખમનાં પરિબલો નરે છે કે જેણે વિકલાંગતા સર્જી છે અને પછીથી અપંગતાની પરિસ્થિતિ ઊભી કરી હોય છે. જોખમનું પરિબલ એક એવું તત્ત્વ છે કે જે તે વ્યક્તિને કે તેના પર્યાવરણને લાગુ પડે છે અને તે રોગ, આઘાત અને અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિનું કારણ બને છે અને તે વ્યક્તિના આરોગ્ય અને વિકાસ પર અસર કરે છે. દા.ત. વિષાણુયુક્ત પાણી કે જે પોલિયોમાઈલિટિસ જન્માવે છે, અથવા તો ભૂકંપનો પ્રતિરોધ ના કરી શકે તેવું ઘર. કારણ એ જોખમનું પરિબલ છે કે જે રોગ, આઘાત કે અન્ય વિકૃતિ જન્માવે છે. દા.ત. પાણી પિવાય અને પોલિયોમાઈલિટિસ થાય કે ભૂકંપ આવે તો ઘર પડી જાય.

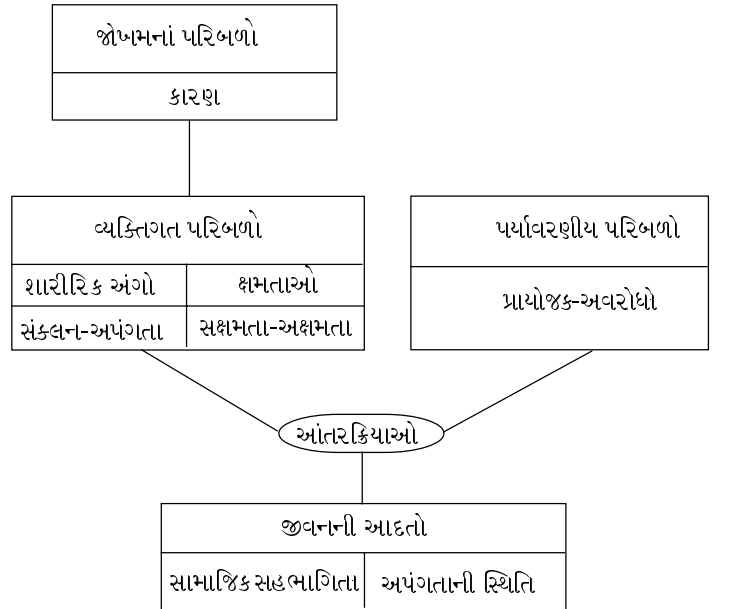
એ મહત્ત્વનું છે કે કોઈકને તેની વિકૃતિ, આઘાત કે તેને અંગે થયેલા

નિદાન સાથે સાંકળવાનું ટાળવું જોઈએ. દા.ત. આ વ્યક્તિને પોલિયો છે અથવા તો તે વ્યક્તિને કરોડરજ્જુની ઈજા છે. નિદાનની માહિતી ઉપયોગી છે પણ તે આપણી આંતરિક શારીરિક માળખાં અને કાર્યોને શું થયું છે તે જણાવતું નથી. ઉપરાંત, નિદાનથી વ્યક્તિની ક્ષમતાનું સ્તર અને પોતાના જીવનની આદતો ઉપર તેની અસર પણ જાણી શકાતાં નથી.

શરીરની આંગિક વ્યવસ્થાનો અર્થ એ છે કે શરીરના તમામ ભાગો તેમાં છે અને તેમાં તમે જુઓ છો અને નથી જોતા એ તમામ અંગોનો સમાવેશ થાય છે. આપણું શરીર એકદમ સરસ રીતે ચાલતું મશિન છે અને બધાં અંગો ભેગાં મળીને કામ કરે ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ કામગીરી બજાવે છે. અહીં સંકલન શબ્દનો અર્થ એ છે કે આ વ્યવસ્થા કે યંત્ર સારી રીતે કામ કરે. એનાથી વિરુદ્ધ અપંગતાનો અર્થ એ છે કે આ વ્યવસ્થા જે રીતે કામ કરે છે તેમાં ફેરફારો થાય છે. શરીરનાં અંગોના કાર્યની માત્રાની સીધી અસર વ્યક્તિની ક્ષમતા ઉપર પડે છે અને તેથી માનસિક અથવા શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ કરવાની તેની સંભાવનાઓને વિપરીત અસર થાય છે.

એટલે જ્યારે આપણે વ્યક્તિની કામગીરી ઉપર નજર નાખીએ ત્યારે તેને ઈષ્ટ ક્ષમતાથી વિકલાંગતા સુધીના સંદર્ભમાં વિચારીએ છીએ. તે

આકૃતિ નં.૨ અપંગતા સર્જતી પ્રક્રિયા

સ્ત્રોત: 'હેન્ડિકેપ કીએશન પ્રોસેસ', કુજરોલાસ વગેરે, ૧૯૮૭

લેતા હોય તો પછી તેની તાકાતનો તે સંપૂર્ણ ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકશે? અવરોધો ઊભા કરનારું પર્યાવરણ બદલવું જોઈએ અને સાનુકૂળતા ઊભી કરનારું પર્યાવરણ બનાવવું જોઈએ. એનો અર્થ માત્ર ભૌતિક પર્યાવરણ બદલવાનો નથી, પણ વિકલાંગો પ્રત્યેનાં આપણાં વલણો પણ બદલવાનો થાય છે. આ વૈશ્વિક અભિગમ મહિલાઓની વિવિધ જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લે છે, તેની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને માન આપે છે, ઉપરાંત, વિકાસલક્ષી પ્રક્રિયાના અમલ માટે જૂથની સામાન્ય જરૂરિયાતો પ્રત્યે પણ ધ્યાન આપે છે. આ એક સુસંગત અભિગમ છે કે જે વ્યક્તિની મોટા ભાગની ક્ષમતાઓને તેને પોતાને માટે, તેના પરિવારમાં અને તેના સમુદાયમાં ઉજાગર કરે છે. સમુદાયમાં પુનર્વસન કેવી રીતે શક્ય બને છે તે સમજવા માટે નીલાબહેનનો કેસ સ્ટડી જુઓ.

સમુદાયમાં નીલાબહેનના પુનર્વસનની પ્રક્રિયા

આ કેસ સ્ટડી જે વિવિધ વિભાવનાઓ અને વ્યવહારુ ખ્યાલોની ચર્ચા થઈ છે તેને ઉદાહરણમાં સમજાવે છે. કચ્છમાં જાન્યુઆરી-૨૦૦૧માં થયેલા ભૂકંપમાં ઈજા પામનારી નીલાબહેન નામની એક યુવતીની આ કહાણી છે. અહીં જે કોઠા અપાયા છે તે નીલાબહેન સાથે સંબંધિત નથી, પણ પરિસ્થિતિને સમજવા માટે તે વાચકને પૂર્વભૂમિકા રૂપ માહિતી આપે છે. નીલાબહેનની વય ૨૦ વર્ષની છે. તે તેના પરિવાર સાથે ગામમાં રહે છે. લાખી-વાંચી શક્તી નથી. તે અનુસૂચિત જાતિની છે અને અપરણિત છે.

ભૂકંપ દરમ્યાન ઘર તૂટી પડતાં નીલાબહેન તેમાં ફસાઈ ગયાં હતાં. તેમની પીઠમાં કરોડ ભાંગી ગઈ. તેમને અમદાવાદ એક દવાખાનામાં લઈ જવાયાં અને ત્યાં ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. નીલાબહેને હોસ્પિટલમાં જે સમય ગાળ્યો તે દરમ્યાન તેઓ સાજાં થયાં અને તેઓ બધાં કામો જાતે કરતાં શીખવા માંડ્યાં. ઓપરેશનનો ઘા પણ સાજો થઈ ગયો અને તેમને પહેરવા માટે પટ્ટો અપાયો કે જેથી પીઠ હાલે નહિ અને કરોડ સાજા-નરવી થઈ જાય. પીઠમાં થયેલી ઈજાએ તેમની કરોડરજ્જુના જ્ઞાનતંતુઓને નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. એટલે કે તેઓ પોતાના પગનું હલનચલન બરાબર કરી શક્તાં નહોતાં અને ત્યાં ચેતન પણ નહોતું અને તેઓ ચાલી શક્તાં પણ નહોતાં. તેમને એ પણ ખબર પડી કે તેઓ નર્સની સહાય વિના જાજરૂ પણ જઈ શક્તાં નથી કારણ કે કરોડરજ્જુની ઈજાને લીધે મૂત્રાશય અને આંતરડાને અંકુશમાં રાખતાં જ્ઞાનતંતુઓને પણ નુકસાન થયું હતું.

નીલાબહેનને એપ્રિલ મહિનામાં હોસ્પિટલમાંથી ઘેર મોકલવામાં આવ્યાં. તેઓ તેમના ગામમાં એક હંગામી ઘરમાં પથારીમાં પડ્યાં રહેતાં હતાં કારણ કે તેમનું ઘર નાશ પામ્યું હતું. તેમની માતા તેમની બધી

કરોડરજ્જુ એટલે શું?

આપણી પીઠમાં હાડકાંનો સ્તંભ હોય છે અને તેને કરોડ કહેવામાં આવે છે. કરોડની વચ્ચેથી જે પસાર થાય છે તે કરોડરજ્જુ છે. તે જ્ઞાનતંતુઓનો જથ્થો છે અને તે શરીરમાં સંચાર વ્યવસ્થા તરીકે કામ કરે છે. જ્યારે કરોડરજ્જુમાં સંપૂર્ણ ઈજા થાય ત્યારે શરીરનો અમુક ભાગ હાલીચાલી શકતો નથી અને ચેતન ગુમાવે છે કારણ કે સંદેશાઓનું વહન મગજ સુધી થતું નથી કે શરીરના ભાગો સુધી થતું નથી.

ઘણી વાર કરોડરજ્જુની ઈજા ધરાવનાર વ્યક્તિ પહેલાં જે સામાન્ય રીતે ચાલી શક્તી હતી, તે રીતે ચાલી શક્તી નથી અથવા તો ચાલી શક્તી નથી. આવી વ્યક્તિએ હરવાફરવા માટે વ્હીલચેરનો જ ઉપયોગ કરવો પડે છે. પેશાબ કરવા માટે તેમણે કેથેટરનો ઉપયોગ કરવો પડે છે અને મળ જાતે બહાર કાઢવો પડે છે. ઘણી વાર તેઓ જાજરૂ જાય ત્યારે અંકુશ રાખી શક્તા નથી, કબજિયાત થાય છે અને ચેપ લાગે છે.

કાળજી રાખતી હતી: તેમને નવડાવે, કપડાં પહેરાવે, પેશાબ કરાવે, જાજરૂ કરાવે. આખો દિવસ તેઓ બસ પથારીમાં પડ્યાં જ રહેતાં હતાં. હોસ્પિટલમાંથી તેમને જે ઘોડીઓ આપવામાં આવી હતી તે તૂટી ગઈ હતી. તેમણે ગરમ પાણીમાં પગ મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તેથી પગે મોટાં ભાઠાં પડી ગયાં હતાં. પગમાં તેમને કોઈ ચેતન નહોતું એટલે તેમને ખબર ના પડી કે પાણી કેટલું ગરમ છે અને તેથી પગની ચામડી ખૂબ જ બળી ગઈ હતી. આખો પરિવાર નિરાશ થઈ ગયો હતો અને તેમને થતું હતું કે પરિસ્થિતિ તદ્દન ખરાબ છે.

‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ના ફિઝિયોથેરાપિસ્ટને નીલાબહેન પથારી પર પડી રહેતાં દેખાયાં. છેલ્લા કેટલાય દિવસથી એ સૂતેલાં જ હતાં. હોસ્પિટલમાં તેમની સ્થિતિ સારી હતી પણ તેઓ ઘેર આવ્યાં અને પગ ગરમ પાણીમાં બળી ગયા પછી પરિસ્થિતિ બગડી. તેઓ ચાલી શક્તાં નહોતાં અને પરિવાર ઉપર જ બધો આધાર રાખતાં હતાં. પરિવારના બધાંનાં મોં પર ગમગીની છવાયેલી હતી. નીલાબહેન જે ગામમાં રહેતાં હતાં તે ગામમાં એક સહયોગી સમુદાય-આધારિત સંગઠન કામ કરતું હતું. તેનું ત્યાં કેન્દ્ર હતું અને બે સ્વૈચ્છિક સામુદાયિક કાર્યકરો ગામના નબળા લોકોની કાળજી રાખતા હતા. તેમણે ગામના દલિત વાસમાં જ પોતાનું કેન્દ્ર રાખ્યું હતું કે જેથી તેમની સેવાઓનો લાભ સમુદાયના લોકો આસાનીથી લઈ શકે. ‘એક્શન એઈડ’નાં નાણાંથી ચાલતા આ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ પણ એ જ હતો. ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ના કાર્યકરે એ કેન્દ્રની મુલાકાત લીધી અને સ્વયંસેવકોને તેઓ નીલાબહેન તથા તેમના પરિવારમાં મુલાકાતે લઈ આવ્યા. એ

કરોડરજીની ઈજા

સામાન્યતયા કરોડરજીની ઈજા ધરાવતી વ્યક્તિને તેની ચામડીની કાળજી રાખવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. તેમની ચામડી ખૂબ જ નાજુક થઈ જાય છે કારણ કે લોહીનું પરિભ્રમણ બરાબર થતું નથી અને જ્ઞાનતંતુઓ કામ કરતાં નથી. અને જો તમને ચેતન જ ના હોય તો નુકસાન આસાનીથી થઈ શકે છે. જો તમને કરોડરજીની ઈજા થઈ હોય તો તમને ભાઈ પડવાનું જોખમ રહે છે. ભાઈ ત્યાં પડે છે કે જ્યાં ટિશ્યુ મરી ગયાં હોય છે. ચામડી ઉપર ખૂબ જ દબાણ સતત આવે ત્યારે ભાઈ પડે છે. ભાઈને ચેપ લાગી શકે છે અને તે ઊંડા થઈ શકે છે. જો પૂરતી કાળજી ના રખાય તો જાનનો ખતરો ઊભો થાય છે. એક વાર ભાઈ થાય પછી તે સાજું થવું ખૂબ મુશ્કેલ છે. ક્યારેક તો ખૂબ કાળજી લેવામાં આવે તોય એ સાજું થતાં એક વર્ષ લાગે છે.

ભાઈની સારવાર માટે તબીબોની દેખરેખની જરૂર હતી.

- ઝ પોતે પોતાનાં વધારે કામો કરી શકે તે માટે તેમને શારીરિક પુનર્વસનની જરૂર હતી. તે વ્હીલ ચેરમાં હરીફરી શકે, પથારીમાં જઈ શકે અને પથારીમાંથી બહાર આવી શકે, જાતે કપડાં પહેરી શકે વગેરે.
- ઝ તેમના પરિવારને સામાજિક સહયોગની જરૂર હતી અને વ્યવહાર મદદની જરૂર હતી કે જેથી તે તેમની સંભાળ રાખી શકે.
- ઝ નીલાબહેનને સહયોગ અને સાથીની જરૂર હતી.
- ઝ પર્યાવરણના સંદર્ભમાં પણ કેટલીક વ્યવહારુ બાબતો કરવાની હતી. નીલાબહેન સારા ગાદલા પર સૂએ, સમાંતર ઘોડી બને, વ્હીલ ચેર ફરી શકે તેવી વ્યવસ્થા હોય વગેરે.
- ઝ પરિવારનો થોડોક બોજો સમુદાય ઉપાડે તે માટે તેને સામેલ કરવાનું જરૂરી હતું કે જેથી તેમને વધારાનો સહયોગ મળે.
- ઝ ધીમે ધીમે નીલાબહેન પોતાની કાળજી જાતે રાખતાં થાય અને પોતાની આસપાસ બનતી બધી બાબતોમાં સહભાગી થાય તેમ કરવું જોઈએ. જો કે, એવું થાય તે માટે સમગ્ર પર્યાવરણમાં ઘણું બધું કરવાની જરૂર હતી.

બપોરે નીલાબહેનના પરિવાર અને સામુદાયિક કાર્યકરો સાથે થોડાક કલાકો વીતાવ્યા. નીલાબહેન શું કરી શકે તેમ છે તે સમજવા માટે તેમણે ખાસ્સો સમય કાઢ્યો અને તેના ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. તેઓ જાતે ખાઈ શકતાં હતાં અને જાતે સ્નાન પણ કરી શકતાં હતાં. તેમાં તેમને કોઈની મદદની જરૂર નહોતી. તેમણે અને નીલાબહેનના પિતાએ ઘોડીને વાળી અને તે માટે સાડીનો ઉપયોગ કર્યો અને પરિવારના સભ્યો એ જોતા હતા કે નીલાબહેન ઊભાં રહેવાના પ્રયત્ન કરતાં હતાં. તેઓ થોડીક સેકન્ડ જ ઊભાં રહી શકતાં હતાં, અને તેમને ખૂબ મદદની જરૂર પડતી હતી કારણ કે તેમના હાથ ખૂબ જ નબળા પડી ગયાં હતાં. વળી, કેટલાય સમયથી તેઓ પથારીવશ જ હતાં એટલે શરીરે આળસુ થઈ ગયું હતું. ફિઝિયોથેરાપિસ્ટે એવું સૂચન કર્યું કે બે સમાંતર ઘોડા બનાવવા કે જેથી નીલાબહેન ચાલવાનો અભ્યાસ કરી શકે. પરિવારના સભ્યો નિરાશ હતા અને તેમણે કહ્યું કે એ થઈ ના શકે. તેમણે કહ્યું કે તેઓ ગરીબ છે અને તેઓ લાકડું ખરીદી શકે તેમ નથી. તેમને ગમે તેટલા સમજાવો પણ તેઓ આ પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થાય તેમ જ નહોતા. પછી એ વિષય પડતો મુકાયો. નીલાબહેનનાં માતા બિલકુલ વાતચીત કરતાં નહિ અને તેમણે દૂરી રાખવાનું શરૂ કર્યું.

નીલાબહેનની પરિસ્થિતિ અંગેના પાસાં ફિઝિયોથેરાપિસ્ટે નીચે મુજબ તારવ્યાં:

- ઝ તેમને તેમના પગે પડેલાં

નીલાબહેનની સમસ્યાઓ અનેક પરિબળોને આભારી હતી તેથી ઉકેલોનું પણ તેવું જ હોય અને અનેક લોકોને તેમાં સામેલ કરવાની જરૂર હતી. ભાઈની સારવાર માટે ડ્રેસિંગ કર્યું અને તેમણે નીલાબહેનની માતાને અને કાકીને ભાઈને કેવી રીતે સ્વચ્છ કરવાં તે શિખવાડ્યું, અને કેવી રીતે ડ્રેસિંગ મૂકવું તે શિખવાડ્યું કે જેથી સાજા થવાની પ્રક્રિયા ઝડપી બને. નીલાબહેનને ઘણી બધી કસરતો શિખવાડવામાં આવી કે જેથી તેઓ ફરી તાકાત મેળવી શકે. તેઓ જાતે જ ખાય અને ખાવા માટે હંમેશાં પથારીની બહાર બેસે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કારણ કે લોકો જો પથારીમાં હોય તો ઓછું ખાવાનું વલણ ધરાવતા હોય છે. સામુદાયિક કાર્યકરોએ લોકોને ભેગા કરીને ગામના રસ્તા કેવી રીતે સાફ થઈ શકે તે સમજાવ્યું આવ્યું.

બીજે સપ્તાહે ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ પાછા આવ્યા અને સામુદાયિક કાર્યકરોને નીલાબહેનના ઘરની રોજ મુલાકાત લેવાનું કહેવાયું. તેમને તેઓ જે સામુદાયિક ગૃહનિર્માણ કાર્ય કરતા હતા તેમાં નીલાબહેનને પ્રાથમિકતા આપવાનું જણાવાયું. એ પછીના સપ્તાહે જ્યારે તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે લાકડાંના ભંગારમાંથી સમાંતર ઘોડીઓ બનાવાઈ દેવાઈ હતી અને નીલાબહેન દિવસમાં અનેક વખત ચાલતાં હતાં. સામુદાયિક કાર્યકરોએ નીલાબહેનના પિતાને લાકડું શોધવામાં મદદ કરી અને તેમણે લાકડાંનાં પાટિયાં ભેગાં કર્યાં. નીલાબહેન હવે ઘણાં સારાં લાગતાં હતાં. જો કે, ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ આવ્યા ત્યારે તેઓ પથારીમાં જ હતાં. તેઓ ખાતાં ખાતાં વાત કરતાં હતાં. તેમનાં માતા હજુ તેમને બીજી બાબતોમાં મદદ કરતાં હતાં અને હજુય બહુ બોલતા નહોતા. પણ તેઓ રોજ ભાઠાં પર ડ્રેસિંગ કરતાં હતાં અને બધાં ભાઠાં હવે સાજાં થવા આવ્યાં હતાં.

સામુદાયિક કાર્યકરો હવે તેમના પરિવારને સારી રીતે જાણતા થયા હતા. અને નીલાબહેન થોડાં વધુ સારાં થાય ત્યારે તેમને તેઓ પોતાના કેન્દ્ર પર લઈ જવા માગતાં હતાં કે જેથી તેઓ ત્યાં બાળકોની સંભાળ રાખી શકે.

થોડા દિવસોમાં જ નીલાબહેનનું ઘર ગામની મધ્યમાં જ તૈયાર થઈ ગયું. એવી જગ્યાએ કે જ્યાંથી દિવસભર લોકો આવ-જા કરતા હોય. ગામના અન્ય લોકો સાથે વાતચીત કરે તો તેમનો વિશ્વાસ વધતો જતો હતો. તેમની શારીરિક તાકાત તેમણે વિકસાવી અને તેઓ હવે વ્હીલ ચેરમાં ઘણું બધું ફરી શકતાં હતાં. આસપાસના લોકોએ પણ જમીન એટલી લીસી કે સપાટ બનાવી દીધી કે જેથી તેઓ હરીફરી શકે. તેમના પગ પરનાં ભાઠાં મટતાં થોડી વાર લાગી પણ ધીમે ધીમે તેમાં સુધારો થઈ રહ્યો હતો. નીલાબહેનને પણ સામુદાયિક કાર્યકરો સાથે કેન્દ્રમાં જઈને લોકો સાથે વાતો કરવાનું ગમતું હતું. તેઓ જાતે જ વ્હીલ ચેરમાં ત્યાં જઈ શકતાં હતાં. હવે તેમના હાથ મજબૂત થઈ

ગયા હતા. તેઓ બધી જ કસરતો કરતાં રહ્યાં હતાં તેથી તેઓ જાતે જ પોતાનાં બધાં કામો કરતાં થઈ ગયાં હતાં.

તેમનાં માતા તો ખૂબ ખુશ હતાં. તેઓ હવે ખેતરમાં કામે જઈ શકતાં હતાં કારણ કે નીલાબહેન જાતે પોતાની કાળજી લઈ શકતાં હતાં. પરિવારને હવે ઘણી રાહત થઈ ગઈ હતી કારણ કે પરિવારના બધા લોકો હવે આવક રળવા જઈ શકતા હતા.

સામુદાયિક કાર્યકરો હવે ગામમાં આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનું આયોજન કરી રહ્યા છે અને નીલાબહેન તેમાં સામેલ થવા માટે ખૂબ જ આતુર છે. તેઓ તાજેતરમાં થોડુંક ભરતગૂથણનું કામ કરી રહ્યાં છે અને થોડાંક પૈસા કમાવા માગે છે. સમુદાય-આધારિત સંગઠને એક મહિલાઓનું જૂથ રચ્યું છે કે જે દર સપ્તાહે આયોજન કરવા માટે મળે છે. નીલાબહેન તેની બધી બેઠકોમાં હવે હાજરી આપે છે. તેઓ વ્હીલ ચેરમાં આવે છે, જમીન પર બેસે છે અને અન્ય તમામ મહિલાઓ સાથે વાતચીત કરે છે.

નીલાબહેન અને તેમના પરિવારનું ભાવિ હવે ઉજ્જવળ દેખાય છે. તેઓ ચાલી શકતાં નથી પણ સ્વતંત્રપણે પોતાની વ્હીલ ચેરમાં બધે હરીફરી શકે છે. તેઓ સમુદાયમાં સરસ રીતે હળીભળી ગયાં છે અને તેમનો પરિવાર ખુશ છે. માત્ર શારીરિક પુનર્વસનથી આ સિદ્ધ ના થઈ શક્યું હોત. કોઈ વિશિષ્ટ દવાખાને જવાથી પણ આ થઈ શક્યું ના હોત. તેઓ ત્યાં ગયાં હોત તો પણ તેમની સારવાર માટે જે જરૂરી છે તે પરિબળો બદલાયાં ના હોત. તેમનું આસપાસનું ભૌતિક પર્યાવરણ બદલાયું, આસપાસના લોકોનાં વલણો બદલાયાં, પોતાના વિશે નીલાબહેનના પોતાના ખ્યાલો બદલાયા અને તેથી જ તેઓ હવે સંપૂર્ણ અને સક્રિય જીવન જીવી શકે છે.

ભારતગી વસ્તી ગણતરી અને વિકલાંગતા

તમે અગાઉના વિભાગમાં એ જોયું હશે કે આપત્તિની સ્થિતિમાં વિકલાંગતાનો સામનો કરવામાં નડતી એક મુસીબત માહિતીનો અભાવ અને ભૂકંપ પછી વિકલાંગ લોકોને ખોળી કાઢવામાં પડતી મુશ્કેલી છે. આ સમસ્યા માત્ર ગુજરાત પૂરતી મર્યાદિત નથી.

ભારતમાં આપણે એ જાણતા નથી કે ખરેખર કેટલા લોકો વિકલાંગ છે. સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે વસ્તીના પાંચથી છ ટકા લોકો વિકલાંગ છે. નેશનલ સોમ્પલ સર્વે ઓર્ગનાઈઝેશન (એનએસએસઓ)ના અંદાજો પર આ આંકડો આધારિત છે. એનો અર્થ એ છે કે આ તો સમગ્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. છેલ્લાં ૧૨૦ વર્ષથી ભારતમાં નિયમિત રીતે વસ્તી ગણતરી થાય છે. એ એક

હકીકત હોવા છતાં વિકલાંગ લોકોની ગણતરી કદી થઈ જ નથી. પરિણામે ભારતમાં કેટલા લોકો વિકલાંગ છે તે જાણી શકાતું નથી. અનેક સંસ્થાઓએ કરેલી માગણીને લીધે ભારત સરકારે ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીમાં વિકલાંગતાનો સમાવેશ કર્યો છે. હવે આપણે કેવી રીતે અને શા માટે વસ્તી ગણતરી થઈ અને વિકલાંગ લોકો પર તેની શી અસર પડી શકે અને તેની સંભવિત મર્યાદાઓ કઈ છે તે જાઈએ.

વસ્તી ગણતરી અને તેનો હેતુ

સીધી-સાદી ભાષામાં કહીએ તો એ માણસોનાં માથાંની ગણતરી છે. દેશની એકેએક વ્યક્તિ એ ગણતરીમાં ધ્યાનમાં લેવાય છે અને સૌની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિની પાયાની વિગતો તેમાં ભેગી કરવામાં આવે છે. ભારત જગતના થોડાક દેશોમાં એક એવો દેશ છે કે જે એકાદ સદીથી નિયમિત રીતે વસ્તી ગણતરી હાથ ધરે છે. પહેલી વસ્તી ગણતરી ૧૮૭૨માં થઈ હતી. આમ, ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી ૧૪મી અને સ્વાતંત્ર્ય પછી છઠ્ઠી છે. વસ્તી ગણતરી માત્ર દેશની વસ્તીનો ચોક્કસ આંકડો આપે છે એવું નથી, પણ તે વૃદ્ધિ અને વિકાસ માપવાનું એક સાધન પણ છે. સરકારી કે સંસ્થાકીય કાર્યક્રમ, નીતિ કે આયોજન માટે વસ્તી ગણતરીના આંકડા અગત્યના છે.

વસ્તી ગણતરી કેવી રીતે થાય છે?

દર દસ વર્ષે વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવે છે. તે શરૂ થાય તેના ત્રણ વર્ષ અગાઉથી તેની તૈયારીઓ શરૂ થઈ જાય છે. વસ્તી ગણતરીના વિવિધ તબક્કાઓ વિશે આ સાથેના કોઠામાં જાણકારી આપવામાં આવી છે. વસ્તી ગણતરી કરનારાને દેશના દરેક ખૂણેથી પસંદ કરવામાં આવે છે અને તેમને એ શરૂ થાય એના એક વર્ષ અગાઉથી તાલીમ આપવામાં આવે છે. તેઓ બધા જ સાચી અને સુસંગત માહિતી આપ્યા દેશમાંથી ભેગી કરે એ આ તાલીમનો હેતુ હોય છે. ક્યા સવાલો પૂછવા, કેવી રીતે દરેક સવાલ પૂછવો અને જવાબો કેવી રીતે નોંધવા તે તેમને શિખવવામાં આવે છે.

તેઓ ઘેર ઘેર ફરે છે અને ઉંમર, શિક્ષણ, આવક વગેરેની માહિતી એકત્ર કરે છે, અને તે આપવામાં આવેલી પ્રશ્નાવલીમાં નોંધે છે. સાચી, ચોક્કસ માહિતી અનિવાર્ય છે. વસ્તી ગણતરી કરનારા અને લોકો બંનેએ આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

સાચી માહિતી શા માટે?

સાચી માહિતી દેશની સ્થિતિનું સાચું ચિત્ર રજૂ કરે છે. તે સામાજિક-આર્થિક વિકાસ અને વસ્તી વધારો વગેરે વિશે માહિતી આપે છે. વસ્તી ગણતરીની માહિતી રાજ્ય અને રાજ્ય સિવાયનાં સંગઠનો માટે માહિતીનું કાયમી સ્ત્રોત છે, કે જેઓ સામાજિક, આર્થિક અને

શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને નીતિઓ ઘડે છે. ભારતમાં તેનું સૌથી નજરે પડે તેવું ઉદાહરણ એ છે કે વસ્તી નિયંત્રણ માટેની યોજનાઓ તેને આધારે ઘડાય છે. વસ્તી ગણતરીના અહેવાલનું વિશ્લેષણ કરીને જ ભારત સરકાર વસ્તી વિસ્ફોટના સામના માટેની વ્યૂહરચનાઓ ઘડે છે, કારણ કે તેનો ઉપાય ભારતની પ્રગતિ માટે મૂળભૂત રીતે મહત્વનો છે.

વસ્તી ગણતરીમાં વિકલાંગોના સમાવેશથી વિકલાંગોને મદદ કેવી રીતે થાય?

અગાઉ જણાવાયું તેમ આજે પણ કોઈ એ જાણતું નથી કે ભારતમાં વિકલાંગ લોકો કેટલા છે? ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીનાં પરિણામો પહેલી જ વાર આપણને દેશમાં કેટલા લોકો વિકલાંગો છે અને તેઓ કેવા પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવે છે તેની માહિતી આપશે. હવે એવી આશા રાખી શકાય કે વિકલાંગો માટેનાં સરકારની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો વધારે સારાં હશે અને સ્થાનિક અને સમગ્ર દૃષ્ટિએ વધારે નિશ્ચિત હશે. વધારે મહત્વનું એ છે કે વિકલાંગો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અંગેના ચોક્કસ આંકડા મળશે. આ હકીકતો અને આંકડા તેમને તેમના કામ માટે અને સેવાઓનું આયોજન કરવા માટે વધારે સ્પષ્ટતા આપશે. એટલે આ ગણતરી ખરેખર જ મહત્વની છે.

સરકારને કેવી રીતે લાભદાયી થશે?

વસ્તી ગણતરીની માહિતી દરેક પ્રદેશને, સંસ્કૃતિને અને સમુદાયને હોય તેવી નીતિ ઘડવામાં મદદરૂપ થાય છે. દા.ત. વસ્તી ગણતરીનો અહેવાલ એમ જણાવે કે સૌથી વધુ વિકલાંગો ઉત્તર પ્રદેશમાં છે અને તેમાંય સૌથી વધારે આઝમગઢ જિલ્લામાં છે તો સરકાર તે રોકવાં માટે, જાગૃતિની ઝુંબેશ માટે અને પુનર્વસન માટે પગલાં લઈ શકી છે. રાજ્ય સરકાર સ્થાનિક બોલી, સંસ્કૃતિ અને પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્યક્રમો ઘડી શકે છે. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોનાં અંદાજપત્રોમાં આ પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે ફાળવણી વધારવામાં આવે. તેથી એક વિકલાંગ વ્યક્તિ તરીકે તમે તમારા વિસ્તારના વિકલાંગ લોકો માટે થતાં કાર્યોના લાભો જોઈ શકો છો.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને કેવી રીતે લાભદાયી થશે?

જ્યારે સમસ્યા કેવડી છે તે ખબર પડે ત્યારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વધારે સારી રીતે સમુદાયની કાળજી લઈ શકે. તેમાં સાધનો પૂરાં પાડવાં, ચિકિત્સા, શિક્ષણ વગેરેનું આયોજન થઈ શકે છે. ઉપરાંત, તે હિમાયત અને સંશોધનમાં પણ મદદરૂપ થાય છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પાસે સત્તાવાર અને નક્કર માહિતી હોય તો તેઓ વધારે સારી રીતે સારી સવલતો માટે સરકાર પર દબાણ લાવી શકે છે. વિકલાંગતાના પ્રશ્ને અનેક સંગઠનો જે વિવિધ પસંદગીઓ કરે છે તેના પર વસ્તી

ગણતરીનાં પરિણામોની અસર થાય છે જ. આ પસંદગીઓ સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનાં કાર્યો ઉપર પણ અસર કરે છે.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય દાતા સંગઠનો

રાષ્ટ્રીય સ્તરનાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનાં દાતા સંગઠનોને સ્પષ્ટ માહિતી મળવાથી તેઓ તેમનાં સંસાધનો ક્યાં વાપરવાં તે નક્કી કરી શકે છે. સૌથી વધારે જરૂરિયાત ધરાવતો પ્રદેશ કયો છે અને કયા પ્રકારની વિકલાંગતા વધારે છે તેના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાય છે.

ખાનગી ક્ષેત્ર અને વ્યાપારી સંગઠનો

આ ક્ષેત્ર પણ વસ્તી ગણતરીની માહિતીના આધારે વિકલાંગતાના પ્રશ્નને સમજશે અને સામાજિક હેતુઓને પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમાં ભાગીદાર થશે. તેઓ વિકલાંગોને માટે ઉપયોગી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરશે અને વેચશે. તેમાં તેમને વિકલાંગોનો અને પોતાનો બંનેનો લાભ દેખાશે. વસ્તી ગણતરીની માહિતી તેમને ભારતનાં વિકલાંગો અંગે માહિતી આપશે તેની એક અસર ઊભી થશે અને આપણા સમાજમાં બધા સ્તરે વિકલાંગતાના પ્રશ્નો અંગે જાગૃતિ ફેલાશે. વસ્તી વૃદ્ધિ અંગેના આંકડા અને વિગતો જે રીતે સામાન્ય જાગૃતિ ફેલાવે છે તે જ રીતે આ ક્ષેત્રે પણ થશે. વાસ્તવમાં, વસ્તી ગણતરીની માહિતીથી પહેલી જ વાર વિકલાંગોને પોતાને પણ વિકલાંગો આખા દેશમાં કેટલા છે તેની ખબર પડશે અને પોતે એકલા-અટૂલા નથી એવું લાગશે. કદાચ, આ આંકડા, આ સંખ્યા જ તેમને દેશમાં તેમનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવાની તાકાત આપશે.

સીધા-સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો પહેલી જ વાર વસ્તી ગણતરીની માહિતી દેશમાં વિકલાંગોની સ્થિતિ અંગે સાચું અને સર્વગ્રાહી ચિત્ર રજૂ કરશે. તેથી પોતાના વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાતોનો સમાવેશ કરવા માટે વ્યક્તિઓ, સંગઠનો અને સરકારોને પગલાં લેવા માટે પ્રોત્સાહન મળશે.

વસ્તી ગણતરી કેટલી વિશ્વસનીય છે?

વસ્તી ગણતરી કરનારાઓને પ્રશ્નો પૂછવા માટે અને માહિતી નોંધવા માટે કેટલી અને કેવી રીતે તાલીમ મળી છે તેના ઉપર તે આધાર રાખે છે. મારો વ્યક્તિગત અનુભવ કદાચ એની ખામીઓનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આપે છે અને એક જવાબદાર પરિભળ પણ તેમાં દેખાઈ આવે છે. વસ્તી ગણતરી વખતે તે ગણતરી કરનાર વ્યક્તિ મારા ઘેરે આવી અને તેણે વિકલાંગતા સંબંધી પ્રશ્ન સિવાય તમામ પ્રશ્નો પૂછ્યા. જ્યારે તે જઈ રહ્યા હતા ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું, “કદાચ તમે વચ્ચે એકાદ-બે પ્રશ્ન ભૂલી ગયા લાગો છો.” તેમણે કહ્યું: “ના, એકેય નહિ.” મેં કહ્યું, “વિકલાંગતા વિશેના બે પ્રશ્નો”. તેમણે

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી

ઞં છેક ફેબ્રુઆરી - ૧૯૯૭ તેની તૈયારી શરૂ થઈ.

ઞં જુલાઈ-૨૦૦૦માં લગભગ ૨૦ લાખ લોકોને તેને માટે તાલીમ અપાઈ.

ઞં એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦ દરમ્યાન વીજળી, પાણી, કાયદેસર કે ગેરકાયદેસર ઘર વગેરેની માહિતી મેળવવા ઘરોની યાદી બનાવવામાં આવી.

ઞં ૯-૨-૨૦૦૧થી ૨૮-૨૨૦૦૧ દરમ્યાન વસ્તી ગણતરી કરાઈ.

ઞં ૬.૪ લાખ ગામો, ૫૫૭૪ તાલુકા, ૫૧૭૧ શહેરોમાં અને ૨૨ કરોડ કુટુંબો પાસેથી આશરે ૧ અબજ લોકો પાસેથી આ માહિતી મેળવાઈ.

ઞં જે લોકો આરંભના આ તબક્કામાં રહી ગયા તેમને માટે ૧-૩-૨૦૦૧થી ૫-૩-૨૦૦૧ સુધી બીજો દોર ચાલ્યો.

ઞં મે-જુન, ૨૦૦૧માં વસ્તી ગણતરીનો કામચલાઉ અહેવાલ પ્રકાશિત કરાયો. તેમાં સાક્ષરતા દર અને સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ વગેરે જાહેર થયાં.

ઞં ૨૦૦૨ના આરંભ સુધીમાં એનો આખરી અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થશે.

ઞં અત્યાર સુધી વિકલાંગ લોકો વિશે કોઈ માહિતી મળી નથી.

પ્રતિભાવમાં કહ્યું, “મેં જોયું કે તમને ચાલવામાં તકલીફ પડે છે અને મને લાગ્યું કે એ વિગત તમને પૂછ્યા વિના હું ભરી લઈશ.” મેં કહ્યું: “તમે હવે મને પૂછી શકો છો અને અત્યારે જ તમે જવાબ નોંધી શકો છો.” છેવટે તેમણે એમ ક્યું, છેલ્લે તેમણે એમ કહ્યું કે, “લોકોને આ પૂછું તો સારું લાગતું નથી એટલે પછી હું આ પ્રશ્ન પૂછવાનું ટાળું છું.”

એટલે જો લોકો મારી જેમ જાણકાર ના હોય અથવા માહિતી આપવા તૈયાર ના થાય અને વસ્તી ગણતરી કરનારા એ પ્રશ્ન સંવેદનશીલ છે એમ ગણીને પૂછે જ નહિ તો વિકલાંગતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આ વસ્તી ગણતરીનો કશો અર્થ રહેતો નથી. સાચું ચિત્ર મળે જ નહિ અને તેને પરિણામે યોગ્ય દૃષ્ટિકોણમાં કાર્યક્રમો અને નાણાંને વાળી ના શકાય. અંતે પરિણામ એ આવે કે વસ્તી ગણતરીને લીધે દેશમાં વિકલાંગોની સ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર નહિ થાય અને એનએસઓના આંકડા જ પછી માનવા પડે. એટલે અને પણ ધ્યાનમાં લેવા પડે.

લાપતા લોકો

આશ્ચર્યજનક બાબત એ છે કે વિકસતા દેશોમાં વિકલાંગતા દર્શાવાય છે તેના કરતાં વિકસિત દેશોમાં તે વધારે દર્શાવાય છે. શા માટે આવું થાય છે? તેનો અર્થ શું છે? વિકસિત અને વિકસતા દેશોમાં વિકલાંગતાના

દરની તુલના કરીએ તો જણાય છે કે વિકસતા દેશમાં ઘણા લોકો લાપતા છે. ઓસ્ટ્રેલિયા, બ્રિટન, કેનેડા અને અમેરિકા જેવા કેટલાક વિકસિત દેશોમાં કુલ વસ્તીના ૧૮ ટકા જેટલા વિકલાંગો છે. વિકસતા દેશોમાં 'વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા' (ડબલ્યુએચઓ)ના અંદાજ મુજબ વિકલાંગો કુલ વસ્તીના માત્ર ૫ ટકા જ છે. આ તફાવત નોંધપાત્ર છે. વિકસતા દેશોમાં અપોષણ ગરીબી, નિરક્ષરતા, અનારોગ્ય અને પુનર્વસનની સવલતોનો અભાવ વગેરે જેવાં કારણો પ્રવર્તમાન હોવા છતાં આ તફાવત કેવી રીતે? તેના સંભવિત ખુલાસા આ મુજબ છે:

- ✓ વિકલાંગતાની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ
- ✓ વિકલાંગતા અંગેના અચોક્કસ અભ્યાસો
- ✓ વસ્તી વિતરણ માટે વિવિધ વય. જૂથોને ઉપયોગ
- ✓ વિકલાંગ લોકો નોંધાતા નથી કારણ કે તેમને છૂપા રખાય છે.
- ✓ જેઓ વિકલાંગ જન્મે છે અથવા વિકલાંગ થાય છે તેઓ વહેલા મૃત્યુ પામે છે.

અહીં ૧૩ ટકાનો મોટો તફાવત છે અને ઉપરોક્ત પરિબલોમાંથી દરેકદરેક પરિબળ આ તફાવત માટે કારણરૂપ છે. પહેલાં ચાર પરિબલો પાંચમા પરિબળ માટે પણ કારણરૂપ બને છે. એટલે તારણ એ છે કે નિશ્ચિત સંશોધન વિના આ આંકડા ચકાસવાનું અઘરું હોય છે અને આ સ્વરૂપનું સંશોધન જટિલ હોય છે. જો કે, વિકલાંગતા સંબંધી પરિયોજનાઓમાં જે લોકો કામ કરે છે તેમના અનુભવોના આધારે પ્રાપ્ત થતા પુરાવા અને પ્રાસંગિક પુરાવાઓ એમ દર્શાવે છે કે વહેલું અકાળે મોત પણ એક અગત્યનું પરિબળ છે. એક અંદાજ એમ દર્શાવે છે કે પાંચ વર્ષથી નીચેની વયનાં વિકલાંગ બાળકોનો મૃત્યુ દર ૮૦ ટકાનો છે અને પાંચ વર્ષથી નીચેની વયનાં તમામ બાળકોનો મૃત્યુ દર માત્ર ૨૦ ટકાનો છે. વિકસતા દેશો અને વિકસિત દેશોમાં રોજિંદાં જીવનનિર્વાહ અને સેવાઓની જોગવાઈ માટે પ્રાપ્ય નાણાકીય અને તકનિકી સંસાધનોનો મોટો તફાવત છે. એ નોંધવું અગત્યનું છે કે સંસાધનોની આ અસમાનતા માત્ર દેશો વચ્ચે નથી પણ કોઈ એક દેશનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં પણ દેખાય છે. તેનાથી એક બીજું તારણ એ કાઢી શકાય કે લાપતા લોકોની સંખ્યા આટલી મોટી છે એનું કારણ ગરીબી છે. વિકલાંગ લોકોમાં દર એક વ્યક્તિએ બે વ્યક્તિ લાપતા છે!

ગરીબી

વિકલાંગતાના સંદર્ભમાં ગરીબી ઘણી જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તે માત્ર વિકલાંગ બનેલાઓને જ અસર કરે છે એવું નથી પણ તે ખોડખાંપણ અને અપંગતા ઊભી કરનારું પણ એક અગત્યનું કારણ છે. વિકસિત અને વિકસતા દેશો વચ્ચે મહત્વનો તફાવત માથાદીઠ આવકનો છે. આ તફાવત ૨૦૦ ડોલરથી ૨૫૦૦૦ ડોલરનો

- છે. આ અસમાનતા વિશ્વનાં સંસાધનોને સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે વહેંચી નાખે છે અને એ એક વૈશ્વિક સમસ્યા છે. જે કે, તેની સમસ્યારૂપ અસર ઘણે ભાગે સ્થાનિક હોય છે. ગરીબી એ અલ્પવિકાસ છે અને તે સ્થાનિક સ્તરે નીચેનાં જોખમો વધારે છે:
- ✓ સંઘર્ષો (આંતરિક, કોમવાદી, પારિવારિક, આંતરધર્મીય અને આંતરદેશીય),
- ✓ અપોષણ
- ✓ અપૂરતી આરોગ્ય અને પુનર્વસન સેવાઓ
- ✓ ખરાબ શૈક્ષણિક સવલતો અથવા તેનો અભાવ
- ✓ સખત શારીરિક મજૂરીમાં વધારો
- ✓ વ્યક્તિગત અને પારિવારિક તનાવમાં વધારો
- ✓ કુદરતી આપત્તિઓની વધુ અસર
- ✓ પર્યાવરણીય જોખમો અને આપત્તિઓની વધુ અસર
- ✓ પર્યાવરણીય જોખમો અને આપત્તિઓની વધુ અસર
- ✓ વિકલાંગતા રોકતી માહિતીઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો લાભ ન મળવો અથવા ખૂબ ઓછો મળવો.

આ દરેક લક્ષણ વિકલાંગતા ઊભી કરે છે અને તેમાં વધારો અકાળે કે વહેલા મોત તરફ દોરી જાય છે. ગરીબી અને વિકલાંગતા વચ્ચેનો બીજો એક મહત્વનો સંબંધ પરિવાર ઉપરની અસરમાં દેખાય છે. ગરીબીમાં જીવતા દરેક પરિવારમાં પરિવારના એકએક સભ્યે કુટુંબની વિકલાંગ વ્યક્તિના કલ્યાણમાં ફાળો આપવો પડે છે નહિ તો બીજી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મુકાઈ જાય છે. જ્યારે એક પારિવારિક સભ્યની ઉત્પાદક ક્ષમતા ઘટે છે ત્યારે અન્ય સભ્યોમાં કદાચ એની પૂર્તિ કરવાની ક્ષમતા હોતી નથી. ગરીબીનો અર્થ એ છે કે પરિવારને વિકલાંગ વ્યક્તિની પાયાની સંભાળ રાખવાનો સમય નથી અથવા જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં પાયાની તબીબી સંભાળ માટેનાં નાણાં નથી. એને પરિણામે જ ઘણી વાર અકાળે મોત થાય છે.

જોખમનું ચક્ર

એશિયા અને પ્રશાંત મહાસાગરના પ્રદેશમાં વિકલાંગતા અને જોખમનું એક ચક્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જોખમ વધારે હોય તો વિકલાંગતા વધે અને વિકલાંગતા અકાળે થતા મોતમાં પરિણમે. તેના ચક્રને આ મુજબ રજૂ કરી શકાય:

- ✓ જે લોકો વિકલાંગ બન્યા છે તેઓ જીવતા ન રહી શકવાનું જોખમ ધરાવે છે અને તેથી વિકલાંગ લોકોનું પ્રમાણ ઓછું આવે છે.
- ✓ વિકલાંગ લોકોનું પ્રમાણ ઓછું દેખાય તો વિકલાંગો માટે નાણાં આપવામાં પ્રાથમિકતા ના રહે. ગરીબી પણ એનું એક કારણ છે.
- ✓ સમાવેશ આડેના અવરોધો પણ નાણાંની પ્રાથમિકતા નક્કી કરવા આડેનો અવરોધ બને છે.

જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૫

વિકલાંગતાની સમસ્યા વિશે શ્રીમતી મેનકા ગાંધી સાથે મુલાકાત

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા વિભાગનો સ્વતંત્ર હવાલો સંભાળતાં રાજ્ય કક્ષાનાં કેન્દ્રીય પ્રધાન શ્રીમતી મેનકા ગાંધીની મુલાકાત વિકલાંગ સંશોધક અને પત્રકાર સુશ્રી પ્રિયા વરદાને તા.૮.૧૨.૨૦૦૦ના રોજ લીધી હતી. તે 'હેલ્થ ફોર મિલિયન્સ'ના નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦ના અંકમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. તેનો સારાંશ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન: ૧૯૮૫નો કાયદો બન્યા પછી દેશમાં વિકલાંગોની પરિસ્થિતિમાં કેવી રીતે પરિવર્તન આવ્યું છે?

ઉત્તર: દેશમાં વિકલાંગોને રાજ કીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં લાવીને અને તેમને એક સાધન આપીને જ તેમની સ્થિતિ બદલી શકાય. વિકલાંગોને કદાચ નોકરીઓ નહિ મળે, પણ તેઓ હવે જાણે છે કે તેમને નોકરીઓ મળવી જોઈએ. તેમને તેનો અધિકાર છે. તેઓ હવે સરકાર પર એવી જગ્યાઓ નક્કી કરવા દબાણ લાવી શકે છે. સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને સંસ્થાઓ તથા સવલતો કાનૂની બાબતો બની છે. અગાઉ એવું નહોતું.

પ્રશ્ન: મંત્રાલયે કાયદાના અસરકારક અમલ માટે ક્યાં પગલાં લીધાં છે?

ઉત્તર: મને આ કાયદો બહુ કડક લાગતો નથી. તેથી અમે નવો કાયદો બનાવ્યો છે. તે છેલ્લાં છ માસથી પ્રધાનમંડળ સમક્ષ પડ્યો છે. નવા કાયદામાં જો તમે જે કરવાનું છે તે નહિ કરો તો શું થશે તે કહેવામાં આવ્યું છે. બીજું, માત્ર સરકારે નહિ, પણ દરેક કંપનીએ વિકલાંગો માટે ત્રણ ટકા નોકરીઓ અનામાત રાખવી પડશે. ત્રીજું, અનેક પ્રકારના અન્ય વિકલાંગોને સમાવેશ પણ તેમાં કરાયો છે.

પ્રશ્ન: ગ્રામ વિસ્તારોમાં સરકાર કયા કાર્યક્રમોનો અમલ કરી રહી છે?

ઉત્તર: ગ્રામ વિસ્તારોમાં જેઓ પગ વિનાના હતા તેઓ પગ વિનાના જ રહેતા હતા. જેઓ જાણતા હતા તેઓ જયપુર જતા રહેતા હતા. પણ તે પગ જો કામ કરતા બંધ થઈ જાય તો તેઓ પાછા ત્યાં ના જાય. એટલે અમે સૌ પ્રથમ એની જોગવાઈ કરી છે. જે એક જ પગ આપનાર લિમ્બકો હતી તે બંધ કરાઈ છે. જયપુર ફૂટને પૈસા

અપાતા નથી. કોઈ મોટી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને પૈસા આપતા હતા. તેથી નાની સંસ્થાઓ પાંચ-છ પગ મેળવી શકે. એટલે અમે લિમ્બકોનું કામકાજ સુધાર્યું, અને ખૂબ મોટી સંખ્યામાં તે પગ બનાવે છે. તે હવે ભારે નફો કરે છે. અમે આવી જ બીજી ત્રણ કંપનીઓ શરૂ કરી રહ્યા છીએ. એટલે પૂરતા પ્રમાણમાં પગ હશે. બીજો પ્રશ્ન ગુણવત્તાનો છે. અમે એક અમેરિકન જૂથને ગુણવત્તા સુધારવા બોલાવ્યું છે. બહારની સંસ્થાઓ પણ રોકાણ કરે તે માટે વિજ્ઞાપનો આપ્યાં છે. અમે રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાની રચના કરી છે. તે આવી ઓફરોનો અભ્યાસ કરે છે. વળી, ભારતમાં કદી જે ઓપરેશનો થતાં નહોતાં તે ઓપરેશનો શરૂ કર્યાં છે. પછી તમારે વ્હીલ ચેરની જરૂર ના પડે, માત્ર કેલિપરની જ જરૂર પડે. અમે વિશાખાપટ્ટણમના ડૉ. રાવની મદદ લીધી છે. તેઓ રોજનાં ૨૦૦ ઓપરેશનો કરે છે. માંગ ખૂબ જ છે. એટલે તેમણે બીજા ૧૦-૧૫ ડોક્ટરોને તે માટે તાલીમ આપી છે. પછી અમને જણાયું કે શિબિરો પર્યાપ્ત નથી. એટલે અમે ૧૦૭ કાયમી કેન્દ્રો શરૂ કર્યાં છે. દર પાંચ જિલ્લે એક કેન્દ્ર છે.

એમાંનાં ૧૦ તો કામ કરતાં થઈ ગયાં છે. અમે તેમને બોલાવીએ છીએ અને માહિતી આપીએ છીએ. દરેક કેન્દ્રમાં ઘોડિયાઘર છે અને બહેરામૂંગાં બાળકો માટેની શાળા છે. પછી અમને લાગ્યું કે એ પણ પૂરતાં નથી. એટલે હોસ્પિટલ જેવાં મોટાં પાંચ કેન્દ્રો શરૂ કર્યાં છે. લખનૌ, શ્રીનગર, કટક, ભુવનેશ્વર અને મોહાલી (પંજાબ)માં તે સ્થપાઈ રહ્યાં છે. અમે કરોડરજીની ઈજા માટેનાં ચાર કેન્દ્રો શરૂ કરી રહ્યાં છીએ. હવે વિશાખાપટ્ટણમ, જયપુર અને ભાવનગરમાં સંસ્થાઓ છે અને તેમને સારાં એવાં નાણાં પૂરાં પડાઈ રહ્યાં છે.

અમે વિકલાંગ વ્યક્તિ માટે એક્સરખું ઓળખપત્ર બનાવ્યું છે. તે આખા ભારતમાં એક્સરખું છે. મંત્રાલયમાં વિકલાંગતા માટેની સહાયના અંદાજપત્રમાં જબરજસ્ત વધારો કરાયો છે. તે આશરે રૂ. ૧૦ કરોડથી વધારીને રૂ. ૮૭ કરોડ કરાઈ છે. પહેલી જ વાર વિકલાંગતાના પ્રશ્ને દેશભરમાં પ્રદર્શનો યોજાઈ રહ્યાં છે. આ પ્રદર્શનોમાં વિકલાંગો માટે જરૂરી સાધનો પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. દિલ્લીમાં આવા એક પ્રદર્શનમાં એક સપ્તાહમાં ૨૭,૦૦૦ લોકો આવ્યા. લખનૌ અને બેંગલોરમાં પણ તે યોજાયાં. તેમાં વિકલાંગો માટે સાધનો બનાવતા ઉત્પાદકોને મફત જગ્યા અપાઈ હતી.

પ્રશ્ન: અત્યારે માત્ર બે ટકા વિકલાંગો જ શિક્ષિત છે અને એક ટકાને જ સરકારી નોકરી મળી છે. મંત્રાલય આ સ્થિતિ સુધારવા ક્યાં પગલાં લઈ રહ્યું છે?

ઉત્તર: અમે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને વધારે સહાય આપીએ છીએ. રોજગારીના ક્ષેત્રે બહુ ઓછું હું કરી શકું તેમ છે. સરકારમાં ૨૫૦ જગ્યાઓ શોધતાં મને બે વર્ષ લાગ્યાં છે. અમે ખાનગી રોજગાર સંસ્થા શરૂ કરનારને રૂ. ૩૦થી ૪૦ લાખ આપીએ છીએ. અત્યાર સુધીમાં કલકત્તામાં 'રીય' સંસ્થા જ એ માટે તૈયાર થઈ છે. અમે તેમને બે વર્ષ પહેલાં રૂ. ૨૦ લાખ આપ્યા હતા. અત્યારે ત્યાં ૧૦૦ જણાને રોજગારી મળે છે. 'રીય' વિકલાંગોને તાલીમ આપે છે અને તેમને ઉદ્યોગોમાં નોકરી મળે છે. જેમને નોકરી મળી તેમાંના ૫-૬૦ જણાએ તે છોડી દીધી કારણ કે જાજરૂ વિકલાંગો માટે અનુકૂળ નહોતાં. માલિકો એમ કહે છે કે એક જ વ્યક્તિ માટે તેઓ શા માટે જાજરૂ બદલે? અમે 'રીય'ને એમ કહ્યું છે કે જો કંપની ચાર કે તેથી વધુ વિકલાંગોને રોજ આપે તો મંત્રાલય તેમને એ ખર્ચ આપે. આમ, અમે દરેક સ્તરે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ.

પ્રશ્ન: શું અનામત જ એક રસ્તો છે? એનાથી વિકલાંગોની સમસ્યાઓનો ઉકેલ આવ્યો છે?

ઉત્તર: ના. પણ અનામતો એક રસ્તો છે. બીજો રસ્તો કરવેરાનો છે. અમે નાણાં મંત્રાલયને એવી દરખાસ્ત કરી છે કે જે ૧૦ કે તેથી વધુ ટકા રોજગારી વિકલાંગોને આપે તેને સેવા વેરામાં ઘટાડો આપવો. એ થાય પણ ખરું અને ના પણ થાય.

પ્રશ્ન: 'રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા' અને 'વિકલાંગ પંચ' જેવી સંસ્થાઓનું વિકલાંગોના કલ્યાણના સંદર્ભમાં શું મહત્ત્વ છે?

ઉત્તર: બંને ખૂબ અગત્યની છે. તેમનો ઉપયોગ જ નથી થતો. ગયે વર્ષે કાઉન્સિલે ૨૮,૦૦૦ને તાલીમ આપી કે જેઓ શિક્ષકોને વિકલાંગતા સંચાલન અંગે તાલીમ આપે. તેણે ડોક્ટરોને પણ તાલીમ આપી. તેને સાધનોના મૂલ્યાંકનની જવાબદારી પણ સોંપાઈ છે. ગ્રાહક સંસ્થાઓને પણ તેમાં સાંકળી છે. શિખવાડવા માટે અમે વિદેશી નિષ્ણાતોને પણ બોલાવીએ છીએ. આમ, કાઉન્સિલ તાલીમ, શિક્ષણ અને મૂલ્યાંકનમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિકલાંગતા પંચે રોજગારીમાં અસમાનતાના કિસ્સા હાથ ધરવાના છે. કમિશનર દેશભરમાં ફરે અને અમને એકદંર પરિસ્થિતિ જણાવે એ તેમનું કામ છે. તે અમારી સહાયથી ચાલતાં કેન્દ્રોનું પણ મૂલ્યાંકન કરે. પંચ તેણે જે રીતે કામ કરવું જોઈએ તે રીતે નથી કરતું. અમે નાગપુરમાં બીજું એક પંચ સ્થાપવા માગીએ છીએ કારણ કે નાગપુર દેશના કેન્દ્રમાં છે અને તે તેથી સૌને વધારે ઉપયોગી થશે.

વેબસાઈટ

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલયે તેની વિવિધ યોજનાઓ, કાર્યક્રમો અને પરિયોજનાઓની માહિતી આપતું એક સર્વગ્રાહી ઈન્ટરનેટ પોર્ટલ શરૂ કર્યું છે. તેમાં મંત્રાલય, અનુસૂચિત જાતિ કલ્યાણ, સામાજિક સુરક્ષા, વિકલાંગોનું કલ્યાણ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને અનુદાન, સંબંધિત સંગઠનો ઉપરાંત મંત્રીની વિગતો, ઘટનાઓ, ફિલ્મો અને રેડિયો કાર્યક્રમ વિશે માહિતી અપાઈ છે. જેઓ મંત્રાલય સાથે મળીને કામ કરવા માંગે છે તેવાં સામાજિક સંગઠનો અને વ્યક્તિઓ માટે તે ઘણી જ ઉપયોગી છે. વેબસાઈટ: <http://www.socialjustice.nic.in>

પ્રશ્ન: ખાનગી ક્ષેત્ર વિકલાંગોને મફત શિક્ષણ અને રોજગારીમાં શી ભૂમિકા ભજવી શકે એમ તમે માનો છો?

ઉત્તર: ખાનગી ક્ષેત્ર મદદ ના કરે તો સરકાર કંઈ કરી શકે નહિ. સરકારમાં ભરતી પર અત્યારે પ્રતિબંધ છે. કંપનીઓએ જ વિકલાંગોને સમાવવા જોઈએ. પુણેમાં અમે એક જૂથને નાણાં આપ્યાં છે કે જેણે વિકલાંગોને નવું સાહસ શરૂ કરવા તાલીમ આપી છે. અમે તેને પારિતોષિક પણ આપ્યું. સરકાર ધિરાણ આપીને મદદ કરી શકે પરંતુ વસ્તુઓના વેચાણ વગેરે કામો તો ખાનગી ક્ષેત્રે જ કરવાં પડે.

પ્રશ્ન: ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીમાં વિકલાંગોની ગણતરી થવાની છે ત્યારે તેમની માહિતી વિશ્વસનીય અને અધિકૃત હોય એ માટે સરકાર શું કરશે ?

ઉત્તર: ટીવી પર સમાચાર બાદ રોજ બે જાહેરખબરો આવશે. તેમાં એમ કહેવામાં આવશે કે જો તમે વિકલાંગ હોવ તો તમે આ રીતે જવાબ આપો. જો તમે વૃદ્ધ અને માંદા હોય તો તમે વિકલાંગ છે એમ ન કહો. અમુક પ્રકારની વિકલાંગતા હોય તો જ તમે વિકલાંગ કહેવાઓ. અમે એ રીતે રેડિયો માટે પણ જાહેરખબરો તૈયાર કરી છે. વસ્તી ગણતરી કરનારાને તાલીમ અપાઈ ગઈ છે. પણ તેમને બધી બાબતોની તાલીમ નહિ આપી શકાય. એટલે જ આ ફિલ્મો તૈયાર કરાઈ છે. વસ્તી ગણતરીની માહિતી આપણા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી થશે. કેવા સ્વરૂપની વિવિધ માહિતી હશે તે ખબર નથી. પણ તે ના થઈ. એવા આંકડા અને આલેખો મળશે કે જે નીતિવિષયક આયોજનમાં ઉપયોગી થશે. કેવી રીતે કઈ દિશામાં જવું તે વિશેના નિર્દેશકો તેમાંથી મળશે.

પ્રશ્ન: વિકલાંગતાના પ્રશ્ને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા અસરકારક રહી છે એમ તમે માનો છો ?

ઉત્તર: ઘણી જ અસરકારક. જો એ ના હોત તો સરકારે કશું કર્યું ના હોત. અત્યારે પણ સરકાર સંસ્થાઓ ચલાવી ના શકે. માત્ર સ્વૈચ્છિક

સંસ્થાઓ જ એ કરી શકે. સરકારે માત્ર માળખાગત સેવાઓ જ પૂરી પાડવાની હોય. સરકારે માત્ર નાણાં આપવાનું અને તે બરાબર વપરાય છે કે નહિ તે જોવાનું જ કામ કરવાનું હોય. મુસીબત એ છે કે અનેક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માંહોમાંહે લડતી રહે છે કારણ કે તેના માણસો વ્યક્તિવાદી છે, અને બહુ મજબૂત છે. ત્યાં પણ કેન્દ્રીકરણ થઈ ગયું છે. બીજી એક વધારાની તકલીફ એ છે કે ભારતમાં ઘણા લોકો અશિક્ષિત છે. આ કાર્યકરો દિલથી કામ કરે છે પણ ઘણી વાર તેમને ખબર નથી હોતી કે શું કરવું. તેમને માહિતી અને પરિપ્રેક્ષ્ય બતાવવાની જરૂર છે. તેમને પ્રોત્સાહન આપવાની અને નાણાં આપવાની જરૂર છે. આપણે મજબૂત અને સંમાનનીય નેતાઓ જોઈએ છે.

પ્રશ્ન: માધ્યમો અને ખાસ કરીને ટીવીની વિકલાંગતાના પ્રશ્ને કેવી ભૂમિકા હોય?

ઉત્તર: તેઓ કોઈ ભૂમિકા અદા કરતા જ નથી. મંત્રાલયે જ માહિતી આપવી પડે છે. અમે મહિલાઓ, વિકલાંગતા અને અન્ય બાબતો અંગે ૭૫ ફિલ્મો બનાવી છે. ટીવી શ્રેણીઓમાં વિકલાંગતા વિશે વધુ

પડતું ખરાબ ચિત્ર દોરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન: આ અંગે સંબંધિત મંત્રાલયે કેવી રીતે લખવું?

ઉત્તર: હા. આ એક સરસ વિચાર છે. મંત્રાલય આ બાબતે દરમ્યાનગીરી કરશે અને માહિતી મેળવશે અને પ્રસારણ મંત્રાલયનું એ અંગે ધ્યાન દોરશે.

પ્રશ્ન: નજીકના ભવિષ્યમાં વિકલાંગો અંગે સાનુકૂળ અને અવરોધ-મુક્ત સમાજની અપેક્ષા રાખી શકાય?

ઉત્તર: તમે કદી એવી અપેક્ષા ના રાખી શકો કારણ કે લોકો લુચ્ચા થઈ રહ્યા છે, સારા નથી થઈ રહ્યા. જે દેશમાં સાધનો ઓછાં ને ઓછાં થઈ રહેતાં હોય અને વસ્તી વધી જ રહી હોય અને ઓછા લોકો જ સંપત્તિવાન બની જાય એવી વ્યવસ્થા હોય ત્યાં આવું જ થાય. તમે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નબળી વ્યક્તિ પ્રત્યે ધ્યાન આપી રહ્યા છો? ના. આપણે વિકલાંગો માટે પેન્શન ફંડ અને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટની જરૂ છે. તેને માટે આરંભમાં જ રૂ ૧૦૦ કરોડ જોઈએ કે જેથી દેશમાં વિકલાંગો માટે સાનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું થાય.

પૃષ્ઠ ૨૨નો શેષ ભાગ

ઝ વિકલાંગતા સંબંધી પરિયોજનાઓને ઓછાં નાણાં મળે તો સેવાઓ, પુનર્વસન અને તકોની પ્રાપ્યતા ઘટે છે અને તેને પરિણામે ગરીબી અને અકાળે મોત માટેનાં જોખમી પરિબલોમાં વધારો થાય છે.

ઉપસંહાર

સ્પષ્ટ છે કે વિકસતા દેશોમાં વિકલાંગ લોકો વિકસિત દેશો કરતાં ઓછા છે. આ દેખીતા તફાવતનું મૂળ એ છે કે વિકસતા દેશોમાં વિકલાંગો અકાળે મોતને ભેટતા હોય એવી શક્યતાઓ વધારે છે. આ વિષયકનું મૂળ ગરીબી છે, વિશ્વનાં સંસાધનોની અસમાન વહેંચણી છે. વિકસતા દેશોમાં વિકલાંગ લોકો ઓછા છે માટે નાણાં ફાળવવામાં વિકલાંગોનો સમાવેશ થાય અને તેમને સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે એ પણ ઓછું થાય તો વિકલાંગતા ગરીબી અને અકાળે મોતનું ચક્ર તોડવાની વિકલાંગોની ક્ષમતા વધે છે કે જેથી વિકલાંગ લોકો સમાજમાં પોતાનું યોગદાન આપી શકે છે અને પોતાની જિંદગી આનંદથી માણી શકે છે. વિકલાંગ બાળકો, વિકલાંગ મહિલાઓ અને વિકલાંગ ખેડૂતો વગેરે માટે આવક ઉપાર્જન, શિક્ષણ, આવાસ વગેરે જેવી પાયાની સવલતો ઊભી કરવાનું આવશ્યક છે. પુનર્વસનના પ્રયાસોમાં પાયાની આ સવલતોનો સમાવેશ થાય તો જ તેનાં પરિણામો સૌને માટે વિધાયક બનશે.

પૃષ્ઠ ૩૩નો શેષ ભાગ

‘મોર’ દ્વારા ગયા વર્ષ દરમ્યાન વિવિધ પ્રકારની વિકલાંગતાના સંદર્ભમાં શિક્ષણ અને રમતજગતની સામગ્રી તૈયાર કરાઈ. સામાજિક કાર્યકરોએ આ સામગ્રીનો ઉપયોગ તેઓ કુટુંબની મુલાકાત લે ત્યારે કર્યો. એમ જણાયું કે આ સામગ્રી સામાજિક કાર્યકરો અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ વચ્ચે સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવામાં એક અગત્યનું અંગ બની ગઈ.

વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી સહયોગ મેળવવા માટે પરિયોજનાના કાર્યકરો સખત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. અમે સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ સાધી રહ્યા છીએ કે જેથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વધારે લાભ મળે. આ મોરચે હજુ નોંધપાત્ર પ્રગતિ સધાવાની બાકી છે. પરંતુ અમે જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી (ડીઆરડીએ) જેવી સંસ્થાઓ અને વિકલાંગ કલ્યાણ વિભાગ જેવી સંસ્થાઓ પાસેથી નાણાકીય અને અન્ય સહાય પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ.

સ્ત્રોત: ‘એક્શનએઈડ ડિઝેબિલિટી ન્યુઝ’, વોલ્યુમ-૧૧, અંક-૧.૨.૨૦૦

લેખક: એ. પ્રસાદ, નિયામક, બાહુદા સીબીઆર પ્રોજેક્ટ, વી-૩૫૭/એ, અપ્પારાવ ગાર્ડન્સ, મદનપલ્લી-૫૧૭૩૨૫. જિ. ચિત્તૂર, આંધ્ર પ્રદેશ.

વિકલાંગતા ધારો, ૧૯૯૫

આ લેખ 'હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ' દ્વારા તૈયાર કરાયો છે અને તેમાં 'મોબિલિટી ઈન્ડિયા'ના અનુભવોની વાત પણ રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે કરાઈ છે. આ લેખ વિકલાંગોના રક્ષણ માટેની કાનૂની જોગવાઈઓ અને તેના અમલ વિશે પ્રાથમિક માહિતી આપે છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં વિકલાંગતા અને વિકલાંગ લોકો માટે ૧૯૯૫-૯૬નું વર્ષ એક અગત્યનું વર્ષ બની ગયું. તા.૭/૨/૧૯૯૬ના રોજ વિકલાંગ લોકો (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા) ધારો-૧૯૯૫ અમલમાં આવ્યો. આ કાયદામાં વિકલાંગતા સંબંધી પ્રશ્ને આવરી લેવાયા છે. તે વિકલાંગોના અધિકારો અંગે ભારત સરકારે જે માળખાગત સવલતો ઊભી કરવી જોઈએ તેનું વર્ણન કરે છે. તે વિકલાંગતાની વ્યાખ્યા આપે છે. તે નીચેનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રાજ્યની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરે છે:

- ✓ વિકલાંગતા રોકવી અને ઓળખવી.
- ✓ શૈક્ષણિક અધિકારો.
- ✓ રોજગારીના પ્રશ્નો.
- ✓ ભેદભાવવિહીનતા.
- ✓ સંશોધન અને માનવશક્તિ વિકાસ.
- ✓ વિધાયક કાર્યો.
- ✓ સામાજિક સલામતી.
- ✓ ફરિયાદો.

ટૂંકમાં, આ ધારો અંતે વિકલાંગોના અધિકારોને માન્ય રાખે છે અને તેના પ્રત્યે સરકારની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરે છે, કે જેથી વિકલાંગ લોકો તેમનું જીવન સુરક્ષા અને ગૌરવથી જીવી શકવા શક્તિમાન બને. આ કાયદો રાજ્યને એવી સ્થિતિનું નિર્માણ કરવાની ફરજ પાડે છે કે જેથી વિકલાંગો અન્ય લોકોની જેમ જ જીવન જીવી શકે. કોઈ પણ વિકલાંગ વ્યક્તિ કે તેના વતી બીજી કોઈ વ્યક્તિ જો તકો અને અધિકારોનો ઈન્કાર કરવામાં આવે તો ન્યાય માગી શકે છે.

વિકલાંગો માટે જીવનની સારી સ્થિતિ અને તકો હવે દયાદાન કે કલ્યાણની બાબત નથી રહી પણ અધિકારોની બાબત બની છે. આ

કાયદાના જે અગત્યના મુદ્દાઓ છે તેનો સારાંશ અહીં આપવામાં આવ્યો છે. તે વિકલાંગતાની વ્યાખ્યા આપવાથી શરૂઆત કરે છે. પછી ભારત સરકારે તેમના અધિકારોના રક્ષણ માટે જે વિવિધ માળખાંઓ અને જોગવાઈઓ પૂરાં પાડવાં જોઈએ તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. કાયદામાં નીચે મુજબ વિકલાંગતાની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે:

- ✓ અંધત્વ.
- ✓ ઓછું દેખાવું.
- ✓ રક્તપિત્તની સારવાર પછીની સ્થિતિ.
- ✓ બહેરાશ.
- ✓ હલનચલનમાં વિકલાંગતા.
- ✓ મંદ બુદ્ધિ.
- ✓ માનસિક બીમારી.

સરકારે નીચે મુજબ સમિતિઓની રચના કરવાની રહે છે:

૧. કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ

રાષ્ટ્રીય સ્તરની આ સમિતિ કેન્દ્ર સરકારના નેજા હેઠળ કામ કરે છે. તે વિકલાંગતાલક્ષી પ્રશ્નોને રાષ્ટ્રીય સ્તરે વાચા આપશે અને તેમના ઉકેલ માટે સર્વગ્રાહી નીતિ ઊભી કરવાનું કામ કરશે.

૨. રાજ્ય સંકલન સમિતિ

રાજ્ય સ્તરની આ સમિતિ કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ અને રાજ્ય સરકારના માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરશે. તે વિકલાંગતાલક્ષી પ્રશ્નોને રાજ્ય સ્તરે વાચા આપશે અને તેમના ઉકેલ માટે સર્વગ્રાહી નીતિ ઊભી કરવાનું કામ કરશે.

૩. કમિશનર

રાજ્ય સ્તરે એક વિકલાંગતા પંચ નિમાશે. તેમાં એક કમિશનર હશે. તે આટલાં કાર્યો કરશે:

- ✓ વિકલાંગોને તેમના અધિકારોથી વંચિત રાખવા સામેની ફરિયાદો સાંભળશે.
- ✓ કાયદા, પેટા કાયદા અને હુકમોનો અમલ ના થાય તો તેની તપાસ કરશે.

ઝ કમિશનરોનાં કાર્યોનું સંકલન વડા કમિશનર કરશે.

ઝ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા વિતરિત ભંડોળના ઉપયોગ પર દેખરેખ રાખશે.

ઝ વિકલાંગોને પ્રાપ્ય અધિકારો અને સવલતોનું રક્ષણ કરવાનાં પગલાં લેશે.

ઝ નિયત સમયાંતરે કાયદાના અમલ અંગે કેન્દ્ર સરકારને અહેવાલો મોકલશે.

ફરિયાદનો નિકાલ

કાયદામાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને જે અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે તેમનો જો ભંગ થતો હોય તો તેઓ રાજ્યમાં કે કેન્દ્રમાં કમિશનર સમક્ષ પોતાની ફરિયાદ નોંધાવી શકે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ અધિકારોનો ભંગ કરનારને અદાલતમાં ઢસડી જઈ શકે છે, પરંતુ એ કામ ઘણું અઘરું છે. મોટા ભાગના લોકોને કાનૂની સલાહ અને સહયોગ મેળવવા માટે અમદાવાદના અંધજન મંડળ જેવા અનુભવી સંગઠનનો સંપર્ક સાધવો પડે.

ધારાની ખામીઓ

આ ધારામાં વિકલાંગતાની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે સંનિષ્ઠ પ્ર.ાસ થયો છે, પણ તેમાં પણ કેટલીક અગત્યની ખામીઓ રહી ગઈ છે તે નીચે મુજબ છે:

ઝ આ કાયદામાં વિકલાંગતાની જે વ્યાખ્યા અપાઈ છે તે મર્યાદિત છે. શીખવાની વિકલાંગતા, હિમોફિલિયા અને બીજી ઘણી બધી બાબતોનો સમાવેશ તેમાં કરવામાં આવ્યો નથી.

ઝ વિકલાંગોને સેવાઓ અને સવલતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી હજુ માત્ર રાજ્ય ઉપર જ છે. અન્ય ક્ષેત્રો અને ખાસ કરીને ખાનગી ક્ષેત્ર માટે કાયદામાં કોઈ ભૂમિકા નથી અથવા તો બહુ જ થોડી ભૂમિકા છે.

ઝ સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ તેમનાં મર્યાદિત સંસાધનો સાથે કાયદાની વિવિધ જોગવાઈઓનું પાલન કરવાનું છે. એટલે તેમાં બાધાઓ ઊભી થાય છે.

આ ધારો ભારત સરકારની વિકલાંગતા અંગેની સત્તાવાર નીતિ, શિક્ષણ માટેની પહોંચ, રોજગારી વગેરે અંગે માગરિખા દર્શાવે છે. વિકલાંગો માટે અને વિકાસલક્ષી સંગઠનો માટે એ જાણવાનું અગત્યનું છે કે આ બધા મુદ્દાઓ અંગે કાયદો શું કહે છે.

એકંદરે કાયદામાં વિકલાંગોના જે અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે તે માનવ અધિકારોને મળતા આવે છે. વિકલાંગો જે સમસ્યાઓનો

સામનો કરે છે તે દૂર કરવા માટે જરૂરી સેવાઓ તેમને મળે તે માટે તેમાં ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

ધારાના અમલ સંબંધી મુસીબતો અને કર્ષાટકનો અનુભવ

કર્ષાટકમાં બેંગલોરમાં 'મોબિલિટી ઈન્ડિયા' નામે એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા વિકલાંગતાના ક્ષેત્રે કામ કરે છે. તેના એક કાર્યક્રમ પ્રબંધકને વિકલાંગતાનો વ્યક્તિગત અનુભવ છે અને તેઓ અન્ય લોકો સાથે મળીને વિકલાંગતા ધારાના અમલ માટે કાર્યરત છે. તેમણે કર્ષાટકના વિકલાંગતા કમિશનર સાથે કાયદાના અમલ વિશે જે વાતચીત કરી તેમાં જે મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા તે નીચે મુજબ છે:

દરેક વ્યક્તિ કાયદાના પાલન કે ભંગ વિશે વાત કરે છે. પણ પાલન માપવા નિર્દેશકો કયા? અત્યારે કાયદા વિશે પરિસંવાદ યોજવો કે તેના વિશેનાં ભીંતચિત્રો લગાડવાં તેને હિમાયત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એટલે આ કાયદાના અમલ માટે સુવ્યાખ્યાયિત વહેંચણી કરવી જોઈએ.

૧. કાયદાનો અમલ કરવાનું કામ માત્ર કમિશનરનું છે?
૨. દા.ત. ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલયે ગરીબી નિવારણની યોજનાઓના લાભાર્થીઓમાં ૩ ટકા વિકલાંગ હોય તે માટે કયાં પગલાં લીધાં?
૩. જિલ્લા પુનર્વસન અધિકારીઓને કેટલા કિસ્સા મોકલાયા?
૪. વિવિધ વિભાગો કમિશનરને અહેવાલ આપે તેની કઈ પદ્ધતિ છે?
૫. કમિશનરની કચેરીનો આપણે સારો ઉપયોગ કરીએ છીએ? કમ-સે-કમ એકાદ કાગળ લખીએ છીએ?
૬. વિકલાંગોને સેવાઓ પૂરી પાડવાને નામે જે અન્યાય થાય છે તે આપણે માધ્યમોમાં જણાવીએ છીએ?
૭. કોઈ સરકારી યોજના માટે આવકનું કે તબીબી પ્રમાણપત્ર મેળવવા લાંચ આપવી પડે અથવા ન અપાય તો હેરાન થવું પડે તેવા કિસ્સામાં આપણામાંના કેટલા લોકો ફરિયાદ કરે છે?
૮. તમારામાંના કેટલા લોકો અમારી સાથે છે?
૯. કમિશનરની કચેરીએ જ લોકોને ભેગા કરવાનું અને વિવિધ સરકારી ખાતાંઓ સમક્ષ રજૂઆત કરવાનું કામ શા માટે કરવું જોઈએ?
૧૦. વિકલાંગો પોતે પોતાના અધિકારો વિશે બોલે તે માટે તેમને તાલીમ આપી છે? એવું વાતાવરણ ઊભું કર્યું છે?
૧૧. આ જૂથમાં કેટલા વિકલાંગો છે?

લોકો કમિશનરની કચેરી વિશે, તેની સમસ્યાઓ વિશે અને તેમની સફળતાઓ વિશે જાણે એ જરૂરી છે કે જેથી આપણે વધારે સારી રીતે

સંપર્ક રાખી શકીએ. એ જ રીતે કમિશનરની કચેરીના લોકો પણ વિકલાંગતા સાથે સંલગ્ન પ્રશ્નો વિશે સારી રીતે જાણતા હોવા જોઈએ. બહેરા લોકો સાથે વાતચીત નિશાનીઓથી કરી શકે એવી એક વ્યક્તિ પણ ત્યાં હોવી જોઈએ.

કર્ણાટકમાં આવું છે એ ખુશીની વાત છે. ત્યાં વિકલાંગોને નોકરીમાં પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. વળી, જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામ સ્તરે અમલનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય તેની વ્યૂહરચનાઓ પણ હોવી જોઈએ. ઉપરાંત, ઝડપી વ્યવસ્થાને બદલે લાંબા ગાળાના પરિવર્તન ઉપર ધ્યાન અપાવું જોઈએ. દા.ત. કલેક્ટર કે મામલતદાર તેમની કચેરીએ અમુક દિવસે ભોંયતળિયે મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે? શું આ વ્યવહાર ઉકેલ છે?

એ જ રીતે રાજ્યની સંકલન સમિતિની કામગીરીની સમીક્ષા થવી જોઈએ:

- (૧) તે કેટલી અસરકારક રીતે કામ કરે છે?
- (૨) શું તેની કામગીરીની સમીક્ષા થઈ છે?

જ્યારે રાજ્ય સ્તરની સલાહકાર સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે ત્યારે સભ્યો તેની બેઠકોમાં હાજર રહેતા નથી. બેઠકો પણ પૂરતી તૈયારીઓ વિના થાય છે અને અનુવર્તી કાર્યનો તો સવાલ જ ઉપસ્થિત થતો નથી. સમિતિ નિયમિત મળે, જવાબદાર બને એ જરૂરી છે. બધી જ માહિતી ઈન્ટરનેટ પર મુકાવી જોઈએ. જે સંગઠનો કમિશનરની કચેરી સાથેના સહયોગમાં કામ કરતાં હોય તેમને તે માહિતી ટપાલથી મોકલવી જોઈએ કે જેથી જીવંત સંપર્ક ઊભો થાય અને અમલ ઝડપી બને.

એ ઉપરાંત, લોક અદાલત દ્વારા જાગૃતિ ઊભી થઈ શકે અને લોકો સુધી પહોંચી શકાય. સાચી માહિતી મેળવવા માટે કચેરીએ નિયમિત રીતે લોક અદાલત યોજવી જોઈએ. જિલ્લા અને તાલુકા સ્તરે એ યોજાય. આ રીતે અનેક લોકો તેનો લાભ લઈ શકે. તેનાથી વિકલાંગતા ધારા વિશે લોકોમાં અને વિવિધ ખાતાંઓમાં જાગૃતિ વધશે અને દરેકની ભૂમિકા તથા જવાબદારીઓ વિશેની જાણકારી વધશે. એને માટે રાજ્યમાં પૂર્ણ સમયના કમિશનર હોવા જોઈએ.

સરકારના વર્તમાન સામાજિક સલામતીના કાર્યક્રમોની સમીક્ષા થવી જોઈએ. ઓપરેશન અને સાધનો માટેની સહાય આપવાની પ્રક્રિયા સરળ બનવી જોઈએ. દા.ત. બેંગલોરમાં ઓપરેશન માટેની સહાય મેળવવા એક વ્યક્તિએ પાંચ જુદાં જુદાં ખાતાંમાં જુદાં જુદાં સ્થળે જવું પડે છે. અરજી મહિલા અને બાળ કલ્યાણ વિભાગમાંથી મળે છે,

ડોક્ટરનું પ્રમાણપત્ર સરકારી હોસ્પિટલમાંથી મળે છે, ઓપરેશન ખાનગી હોસ્પિટલમાં કરાવવાનું હોય તો ખર્ચનો અંદાજ ત્યાંથી મળે છે, આવકનું પ્રમાણપત્ર મામલતદારની કચેરીએથી મળે છે. આ બધું જ પછી વિકલાંગ કલ્યાણ વિભાગને સુપરત કરવું પડે છે. પછી નાણાં જે તે હોસ્પિટલને મળ્યાં કે નહિ તે કલ્યાણ વિભાગે જોવું પડે છે. નાણાં તબદીલ થાય પછી જ ઓપરેશન થાય છે. આનાં જે પરિણામો આવે છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે:

- (૧) આવી કંટાળાજનક પ્રક્રિયાથી લાભ કેટલાને મળે? જો કોઈને મળે તોય તે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની સહાયથી જ મળે.
- (૨) જો બેંગલોરમાં રેફરલ સેન્ટર હોય અને તે વિના મૂલ્યે સેવાઓ પૂરું પાડતું હોય તો ખાનગી હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન કેમ?
- (૩) બધું જ કામ રાજ્યના રેફરલ કેન્દ્રે શા માટે ના થાય? ત્યાં જ ઓપરેશન પણ શા માટે ના પતે?
- (૪) બેંગલોરમાં રહેનારા લોકોને જ યોજનાનો લાભ લેવામાં આટલી મુશ્કેલી નડતી હોય તો પછી બહારથી આવનારા લોકોની શી હાલત થાય?
- (૫) ઉપરનાં પાંચ ખાતાં એક જ જિલ્લામાં ના હોય તો લોકોને લાભ કેવી રીતે મળે?
- (૬) મુખ્યત્વે ગરીબો જ ઓપરેશન અને સાધનની સહાય મેળવવા આવે છે. તો પછી આવકના પ્રમાણપત્રની કોઈ જરૂર છે ખરી? શું આવકના પ્રમાણપત્રનો કોઈ વિકલ્પ શોધી શકાય ખરો?

સેવાઓની ગુણવત્તા

વિકલાંગોના પુનર્વસન માટે ખાસ સ્થપાયેલાં કેન્દ્રો પર વિકલાંગોને હેરાન કરવામાં આવે અથવા ખરાબ સેવાઓ મળે તો આપણે શું કરવું? “આ બાળકનું કશું થઈ શકે તેમ નથી” એવી લાગણી તેથી ઊભી થાય છે અને બાળક તથા માબાપ નિરાશ થઈ જાય છે. તેમને વિકલાંગતા સાથે પનારો પાડવાનો બહુ અનુભવ હોતો નથી. ઘણી વાર જરૂર ના હોય તોય ઓપરેશનની ભલામણ કરવામાં આવે છે, અથવા તપાસો અંગે વિરોધાભાસી અભિપ્રાયો મળે છે.

આ પરિસ્થિતિ ખરેખર ખૂબ જ દુઃખદ હોય છે. સાધનો અંગે પણ આવું જ છે. સરકારના માળખા અને તેની અસરકારકતા ઉપર આપણાંના કેટલાને વિશ્વાસ છે? સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અંતરિયાળ ગામોમાં કામ કરતી હશે પણ તેમની દરમ્યાનગીરી મર્યાદિત છે. ઘણી વાર તો તે તેમના સ્વસહાય જૂથના સભ્યો પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે. ગરીબો માટે સરકાર જ એકમાત્ર સ્ત્રોત હોય છે અને એ મજબૂત કરવાની જરૂર છે. એ માટે કમિશનરની કચેરી સાથે મળીને કામ કરવું પડે. કર્ણાટકમાં બે હાથ કે બે પગ ના હોય એવા

વિકલાંગોને મફત બસ પાસ આપવામાં આવે છે. જે રીતે આ યોજનાની જાહેરાત કરાઈ એ જ વિચિત્ર બાબત છે. શું બે હાથ કે બે પગ વિનાની વ્યક્તિ બસમાં ચડી શકે ખરી? કેટલા વિકલાંગો આ પાસનો ઉપયોગ કરશે? જે કેટલાક વિકલાંગો ઓછી વિકલાંગતા ધરાવે છે તેઓ પણ પાસ મેળવી શક્યા છે! એમના સંપર્કોના લીધે જ તો! વિકલાંગોને બસ પાસ નથી મળતો એ વિશે ભારે ગૂંચવાડો પ્રવર્તે છે. કાયદામાં જણાવ્યા મુજબ ૪૦ ટકા વિકલાંગતા ધરાવનારા બધાને બસ પાસ મળે એવો હુકમ જારી થવો જોઈએ.

રોજગારી

બેકારી એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે. વ્યાવસાયિક તાલીમની ગુણવત્તા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે, કે જેથી બીજાઓ સાથે વિકલાંગો પણ સ્પર્ધામાં ઊતરી શકે. સ્વરોજગારી માટે વધુ તકોનું સર્જન કરવાની જરૂર છે, અને સહયોગી સંસ્થાઓની સમીક્ષા કરવાની જરૂર છે. આવી સંસ્થાઓ રોજગાર વિનિમય કેન્દ્ર જેવાં કેન્દ્રો ચલાવે. તેમાં સંભવિત માલિકો અને નોકરીઓની તકો ખોળી કઢાય.

શિક્ષણ

વિકલાંગ બાળકોને શાળામાં આમેજ કરવા માટે શી જોગવાઈ કરાઈ છે? બધા જ સમાવેશી શિક્ષણની વાત કરે છે. પરંતુ કેટલી શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકો આવી શકે એવી વ્યવસ્થા છે? તેમને કઈ ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ મળે છે? ખરેખર કેટલાં વિકલાંગ બાળકો શાળાએ જવાં જોઈએ અને ખરેખર કેટલાં જાય છે? એવી કેટલી વિશેષ શાળાઓ ઉપલબ્ધ છે કે જ્યાં વિકલાંગ બાળકો જઈ શકે?

પર્યાવરણ

જાહેર મકાનોનાં બાંધકામ માટે બેંગલોર વિકાસ સત્તામંડળ (બીડીએ) દ્વારા ન-વાંધા પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે. પણ તેમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાતોને તો ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી જ નથી. તેથી વિકલાંગોની સહભાગિતા ઊભી થતી જ નથી. જે નવાં બાંધકામો થાય અથવા જ્યાં સમારકામ થાય ત્યાં વિકલાંગો માટે અવરોધમુક્ત વાતાવરણ ઊભું થાય એવી જોગવાઈ ના થઈ શકે? 'પહોંચ અન્વેષણ' (એક્સેસ ઓડિટ) માટે એક ટુકડી કામ કરે છે.

તેમાં કમિશનર, સ્થપતિઓ, વિવિધ પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવનારા લોકો વગેરે છે. તેમણે આવાં અન્વેષણો પૂરાં કર્યાં છે અને તેમના અહેવાલો સુપરત કર્યાં છે. તેણે જીપીઓ, વડી અદાલત, ભારત ઈલેક્ટ્રિક્સ લિમિટેડનું કારખાનું વગેરે જેવાં જાહેર મકાનોને આવરી લીધાં છે કે જ્યાં ૧૦૦થી વધુ લોકો કામ કરે છે. તેનાં પરિણામોથી આનંદ થાય તેવું છે. સાચી દિશામાં કામ થઈ રહ્યું છે અને પરિવર્તન

આવી રહ્યું છે. આવા સંયુક્ત પ્રયાસો શિક્ષણ, આરોગ્ય, રોજગારી અને સાધનો માટે સહાયની પ્રાપ્તિ વગેરે જેવાં ક્ષેત્રો માટે પણ થવા જોઈએ. આમ, કર્ણાટકના કમિશનરની કચેરી સંવેદનશીલ અને પ્રતિભાવાત્મક છે. જો કે, હજુ પણ ઘણું બધું કરવાની જરૂર છે.

કેન્દ્રીય મંત્રાલયો દ્વારા લેવાયેલાં પગલાં

૪ મહિલા અને બાળ કલ્યાણ વિભાગે 'નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પબ્લિક કોઓપરેશન એન્ડ ચાર્ટર્ડ ડેવલપમેન્ટ' સાથે મળીને વિકલાંગતા વિશે જનજાગૃતિ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વિકલાંગતા અપોષણથી પણ જન્મે છે અને પોષક આહારથી તે રોકી શકાય છે એ અંગે તે જાગૃતિ ફેલાવે છે.

૫ પક્ષ પોલિયોની રસી મૂકવાનો કાર્યક્રમ સારી રીતે ચાલ્યો છે. ૮૫ ટકા બાળકોને આવરી લેવાયાં છે. ૧૯૮૭માં ૨૮,૨૫૭ બાળકોને પોલિયો થયો હોવાનું નોંધાયું હતું. ૧૯૯૬માં એ પ્રમાણ ૧૦૦૫નું થઈ ગયું છે. અંધત્વ નિવારવા માટે વિટામિન 'એ' આપવામાં પહેલા ડોઝમાં ૭૪.૩ ટકાને અને બીજા તથા ત્રીજા ડોઝમાં ૪૫ ટકાને આવરી લેવાયા હતા.

૬ તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને આરોગ્ય કાર્યકરોની તાલીમમાં વિકલાંગતાના પ્રશ્નને આવરી લેવા કહેવાયું છે. તેમને એક વિશિષ્ટ મોડ્યુલ મોકલવામાં આવ્યું છે.

૭ સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ (આઈઆરડીપી)માં કુલ સબસિડીનાં ૩ ટકા નાણાં ગ્રામીણ વિકલાંગ ગરીબો માટે ફાળવાયાં છે.

૮ સુવર્ણ જ્યંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજનાની માગરિખાઓમાં ૧૫ ટકા નાણાં વિકલાંગતા સંબંધી પરિયોજનાઓ માટે ફાળવાયાં છે.

૯ રોજગાર અને તાલીમ મહાનિયામકની કચેરી દેશભરમાં ૧૭ વ્યાવસાયિક પુનર્વસન કેન્દ્રો ચલાવે છે. તેમાંનાં ૭ કૌશલ્ય વિકાસ કેન્દ્રો છે. તે ૧૧ ગ્રામીણ પુનર્વસન વિસ્તરણ કેન્દ્રો પણ ચલાવે છે. ૧૯૯૭માં તેનો આરંભ થયો. અત્યાર સુધીમાં તેના થકી ૧,૦૨,૮૪૫ વિકલાંગોનું પુનર્વસન થયું છે.

૧૦ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિભાગ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા વિભાગ સાથે મળીને સાધનો વિકસાવવા સંશોધન અને વિકાસ માટે નાણાં આપે છે અને ઓછા ખર્ચનાં સાધનો વિકસાવે છે.

વડા વિકલાંગતા કમિશનર શું માને છે?

૧૧ કાયદો છેક નીચલા સ્તર સુધી પહોંચ્યો નથી. કાયદાની નકલો કે તેનો સારાંશ સ્થાનિક ભાષામાં ગામડાં સુધી પહોંચવાં જોઈએ.

૧૨ મોટા ભાગનાં અમલકર્તા તંત્રો વિકલાંગતા ધારાના અમલ અંગે પ્રતિબદ્ધતા ધરાવતાં નથી અને વિકલાંગતા વિશે ચિંતિત નથી.

૧૩ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલય, માનવ સંસાધન મંત્રાલયના શિક્ષણ વિભાગ, ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય, આરોગ્ય

મંત્રાલય અને શ્રમ મંત્રાલય જ વિકલાંગતા અંગે અંદાજપત્ર ફાળવે છે.

ઝ વિકલાંગ લોકો માટે સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલયની અંદાજપત્રીય ફાળવણી ૧૯૯૬-૯૭માં રૂ. ૬૫ કરોડ હતી અને ૧૯૯૮-૯૯માં તે વધીને રૂ. ૧૪૦ કરોડ થઈ હતી. જો કે, તેનું વિતરણ અસમાન રહ્યું છે. મોટા ભાગનાં નાણાં વર્ષના અંત ભાગમાં ફાળવવામાં આવે છે. તેનાથી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે ભારે સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે, અને તેથી પૂરતા પ્રમાણમાં સારી સેવાઓ પૂરી પાડી શકાતી નથી.

ઉપસંહાર

એ વાત સારી કે ઘણું બધું કાગળ ઉપર જ રહ્યું છે. ઘણી વાર એમ લાગે છે કે કાયદાથી કશો ફેર પડતો નથી. વાસ્તવિકતા તદ્દન જુદી જ છે. પરંતુ કાયદો જાણવાનો પ્રયાસ જ કેટલાએ કર્યો છે! કાયદો જાણીએ અને સરકારે લીધેલાં પગલાં જાણીએ તોય અડધી લડાઈ

પૃષ્ઠ ૩૬નો શેષ ભાગ

૧૦. પીવાનું પાણી અને આરોગ્ય સુવિધાઓ અપૂરતી હોવાથી બાળકીઓ અને મહિલાઓની જિંદગી પર અવળી અસર થાય છે.

૧૧. જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં નિર્ણય લેવામાં મહિલાઓની ભાગીદારી મર્યાદિત છે. આ મુદ્દે સતત કાર્ય કરવાની જરૂર છે.

બાળકીઓ અધિકારો માટે આપણે શું કરી શકીએ?

૧. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, વાલીઓ, શિક્ષકો, પંચાયતો, ન્યાયતંત્ર, પોલીસતંત્ર, માધ્યમો - એમ જુદા-જુદા ક્ષેત્રના લોકો દ્વારા આ મુદ્દે કાર્ય થાય તે જરૂર છે.

૨. મહિલાઓને સક્ષમ બનાવે અને તેમના અધિકારોનો ભંગ થતો હોય તેવા બનાવોને બહાર લાવે તેવું સંતુલિત ક્વેરેજ સમૂહ માધ્યમો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પૂરું પાડી શકે.

તેમાં આ મુદ્દાઓ વિશે કાર્યો કરવાનું નક્કી થયું:

૧. કાર્યક્રમો અને દસ્તાવેજીકરણની પ્રક્રિયામાં બાળકીઓ-મહિલાઓના મુદ્દાને અગત્યના સ્થાને રાખવો.

૨. જોડાણો ઊભાં કરવાં.

૩. બાળકીઓના મુદ્દાઓ માટે કારણભૂત બાબતોને બહાર લાવવી.

૪. મહિલાઓની વિવિધ અને નાવીન્યપૂર્ણ પ્રતિભાઓને બહાર લાવવી.

૫. આ મુદ્દે લોકપેરવી કરવા માટે લક્ષિત જૂથ તરીકે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને ધ્યાનમાં રાખવા.

વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: 'ચરખા', ૭૦૨, સાકાર-૪, એમ. જે. લાયબ્રેરી સામે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૬.

જીતી જવાય. જ્ઞાન એ સૌ બાબતોની ચાવી છે. વિકલાંગતા ધારાની નકલ મેળવો અને ભારત સરકારનાં વિવિધ પગલાં વિશે જાણો એ આ દિશામાં એક અનિવાર્ય પગલું છે.

પછી આપણી આસપાસ એનો પ્રચાર-પ્રસાર કરીએ. સ્થાનિક સ્તરેથી જનઆંદોલન ઊભું થશે તો દેશના એકેએક ભાગમાં કાયદાનો અમલ વાસ્તવિકતા બનશે. આવાં જન આંદોલનોમાં સામાજિક વિકાસમાં સામેલ સૌ લોકોને અને વિકલાંગ લોકોને પણ સામેલ કરવા પડશે. સરકારો લોકોની જરૂરિયાત અને માંગ મુજબ કાયદા બનાવે છે. યોગ્ય અમલની માંગ પણ લોકોમાંથી જ ઊભી થવી જોઈએ. લોકો જ પરિવર્તન લાવી શકશે. વિકલાંગ લોકો અને વિકલાંગતા ન ધરાવતા સામાન્ય લોકોએ જ અવાજ ઉઠાવવો પડશે. જો વિકલાંગો પ્રત્યે ભેદભાવ કે તેમના અધિકારોના ભંગનો કોઈ પણ કિસ્સો નજરે પડે તો રાજ્યના વિકલાંગતા કમિશનર સમક્ષ કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા સમક્ષ પણ ફરિયાદ કરી શકાય છે.

અશોકા ફેલોશિપ એવોર્ડ

નવસર્જન ટ્રસ્ટ સંચાલિત, કાનૂની સહાય અને માનવ અધિકાર કેન્દ્ર, સુરતમાં નિયામકશ્રી તરીકે જવાબદારી અને ફરજો નિભાવતા શ્રી સન્નીભાઈ જપમાળાને અશોકા ફેલોશીપ મળી છે. આ અશોકા ફેલોશીપ એવોર્ડ તેમને સુરત જિલ્લાના સાત આદિવાસી તાલુકાઓ, નિઝર, ઉચ્છલ, વ્યારા, માંડવી, માંગરોળ અને ઉમરપાડામાં કાનૂની જાગૃતિ કાર્યક્રમો દ્વારા આદિવાસી સમાજનું સશક્તિકરણ માટે તેમ જ લોક સંગઠનો ઊભાં કરવા માટે મળ્યો છે.

અશોકા એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે, જેનું મુખ્ય મથક વોશિંગ્ટન ડી.સી. ખાતે અમેરિકા દેશમાં છે. આ સંસ્થા વ્યક્તિગત રીતે, સામાજિક સમસ્યા/પ્રશ્નો બાબતે જે કોઈ નોંધપાત્ર કામગીરી નવી દિશા શોધીને કરે તેને આપવામાં આવે છે. વિકાસનાં ક્ષેત્રમાં નવા વિચારો લાવી, તેને સમાજના હિતમાં માનવ અધિકારના સંદર્ભમાં સફળતાને પ્રાપ્ત કરે તે વ્યક્તિને આ ફેલોશિપ એવોર્ડ આપવામાં આવે છે. આથી આ વિકાસની નવી વિચારધારા, નવી દિશા પોતાના દેશને કે વિશ્વને પ્રાપ્ત થાય અને જે આવું કામ કરવા ઈચ્છતા હોય તેને મળી શકે. આ ફેલોશીપમાં વ્યક્તિને ત્રણ વર્ષ સુધી નાણાંકીય ટેકો અશોકા ફેલોશીપમાંથી મળે છે. આથી વ્યક્તિ સામાજિક વિકાસમાં પોતાનું આગવું યોગદાન આપી શકે. ૨૦ વર્ષમાં દુનિયાના ૪૦ દેશોમાં આવા અશોકા ફેલોશિપ પ્રાપ્ત કરનારી ૧૧૦૦ વ્યક્તિઓ છે. તેઓ શિક્ષણ, આરોગ્ય, સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા, માનવ અધિકાર જેવાં ક્ષેત્રોમાં સામાજિક વિકાસમાં નવા વિચારો અને નવી દિશા આપી સામાજિક વિકાસમાં યોગદાન આપી રહ્યા છે.

સમુદાય-આધારિત પુનર્વસનની પ્રક્રિયાનો મારો અનુભવ

આંધ્ર પ્રદેશની 'બાહુદા' પુનર્વસન યોજનાના નિયામક શ્રી એ. પ્રસાદ દ્વારા લખાયેલા આ લેખમાં પુનર્વસન માટે કરવામાં આવેલા પ્રયાસો આલેખાયા છે. આ લેખ 'એક્શન એઈડ ડિઝેબિલિટી ન્યુઝ'માંથી લેવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વભૂમિકા

બાહુદા સીબીઆર (સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન) પરિયોજનાના બે વર્ષના અનુભવો પર નજર કરવાથી ખરેખર જ આનંદદાયક લાગણી થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ અનુભવો સફળતા, નિષ્ફળતા, હતાશા, અને સિદ્ધિનું મિશ્રણ છે. 'પુનર્વસન તાલીમ અને સંશોધન કેન્દ્ર' (ટીઆરસીઆર) ખાતેના મારા નિવાસ દરમિયાન મને એ શીખવા મળ્યું કે સાચો સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન કાર્યક્રમ કોઈક સંસ્થાનું વિસ્તરણ કે બાહ્ય પ્રયાસ હોઈ શકે નહિ. તેણે સ્થાનિક સ્તરે જ વિકસવું રહ્યું અને અનેક સંસ્થાઓ પાસેથી સેવાઓ મેળવવી જ રહી. આ ખ્યાલ સાથે 'બાહુદા સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન પરિયોજના' ૧૯૯૮ના મધ્યમાં શરૂ થઈ. તે એક લોકકેન્દ્રી આંદોલન તરીકે શરૂ થઈ. આ આંદોલન માટેનો સંગઠાત્મક ટેકો 'મુવમેન્ટ ફોર ડરલ ઈમેન્સિપેશન' (એમઓઆરઈ-મોર) જેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થા પાસેથી મળ્યો. તે ગરીબો અને છેવાડે રહી ગયેલા લોકોના લાભાર્થે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આ સંગઠનાત્મક સહયોગને એક્શન એઈડ ઈન્ડિયા (એએઆઈ) તરફથી ટેકનિકલ અને નાણાકીય સંસાધનો મળતાં પ્રોત્સાહન મળ્યું.

'મોર' નિરક્ષર મહિલાઓ વચ્ચે કામ કરે છે. તે 'ચૂપ રહેવાના સંસ્કાર'ને તોડીને તેમને દમનમાંથી મુક્ત કરવાનો અને તેઓ જાતે જ યોગ્ય પગલાં ભરે તે માટેનો પ્રયાસ કરે છે. આ ભૂમિકા બાહુદા સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન પરિયોજના માટે અનુકૂળ હતી કે જેમાં વિકલાંગ લોકોએ તેમની શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતાઓ વધારવાની હતી, નિયમિત રીતે પૂરી પડાતી સેવાઓ મેળવવાની હતી અને તેમના સમુદાયો સાથે સંપૂર્ણ રીતે ભળી જવાનું હતું. 'બાહુદા' નો અર્થ સંસ્કૃતમાં 'હાથ આપવો' એવો થાય છે. 'બાહુદા' નામની એક નાની નદી છે કે જે આ પરિયોજનાના વિસ્તારમાંથી પસાર થાય છે. સ્થાનિક તળપટ્ટી ભાષામાં 'હાથ આપવા'નો અર્થ રોજિંદા જીવનમાં કોઈકને શક્તિમાન બનાવવાનો છે. અને એટલે જ સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન યોજનાનું નામ 'બાહુદા' આપવામાં આવ્યું.

બાહુદામાં સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન કાર્યક્રમમાં સૌ પ્રથમ પગલું તો પ્રતિબદ્ધ સામાજિક કાર્યકરોની એક ટુકડી તૈયાર કરવાનું હતું કે જે કામ કરવા માટેનો માર્ગ મોકળો કરે. આંધ્ર પ્રદેશના ચિત્તૂર જિલ્લામાં વાયલપાડુ, મદનપલ્લી અને કુરાબલકોટા તાલુકામાં કામનો આરંભ થયો. એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દરેક સામાજિક કાર્યકર ટથી ૧૨ ગામોના જૂથમાં કામ કરશે. આ રીતે દરેક તાલુકાને ૪ જૂથોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો અને દરેક જૂથમાં એક ટુકડી નેતા નક્કી કરવામાં આવ્યા કે જે તેનું સંચાલન કરે. ૧૨ સામાજિક કાર્યકરો અન ત્રણ ટુકડી નેતાઓ નક્કી કરતાં અને તેમને જે તે સ્થળે મૂકતાં છ મહિના લાગ્યા. એ એક ખરેખર જ રોચક અનુભવ હતો. એમાં કોઈ સિદ્ધાંતો કામે નહોતા લાગ્યા અને બહુ જ વ્યવહારુ રીતે એ કામ થતું ગયું. ક્ષેત્રીય કાર્યકરો એક વાર તેમણે શું કરવાનું છે એ સમજી ગયા પછી તેઓ જાતે જ વિસ્તાર અને જૂથમાં કામ કરવા લાગ્યા.

દરેક સામાજિક કાર્યકરે ૬૦ વિકલાંગોને ભેગા કરવાના હતા. તેમને ત્રણ સ્વસહાય જૂથોમાં ભેગા કરાયા. આ સ્વસહાય જૂથોએ વિકલાંગ લોકો વચ્ચેની એક્યની ભાવના મજબૂત કરવાની હતી અને તેમને મુખ્ય પ્રવાહના સમાજ સાથે જોડવાના હતા. ત્રણ મહિનામાં બાહુદાની ટુકડીએ ૩૬ સ્વસહાય જૂથોની સમુદાય સ્તરે રચના કરી. દરેક સ્વસહાય જૂથમાં ૭થી ૨૦ સભ્યો હતા. દરેક સભ્ય વિકલાંગ વ્યક્તિ હતી અથવા તો વિકલાંગ વ્યક્તિની નજીકની સગી વ્યક્તિ હતી. સામાન્ય રીતે ૧૪ વર્ષથી નીચેની વયનાં વિકલાંગ બાળકોનું પ્રતિનિધિત્વ તેમના કુટુંબના સભ્યો કરતા હતા.

સ્વસહાય જૂથો રચાયા પછી વિકલાંગતા સંબંધી પ્રશ્નો અંગે જૂથોના સભ્યો માટે તાલીમ યોજી. આ તાલીમે માત્ર જાગૃતિ વધારી એટલું જ નહિ, પણ તેમને તેમના પોતાના માટે કાર્ય કરવા પ્રેરણા આપી. વિવિધ જૂથોનાં સ્વસહાય જૂથોના સભ્યો માટે આવા ૧૮ તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા. એક વર્ષમાં આ તમામ તાલીમ કાર્યક્રમો પૂરા કરાયા. લગભગ ૫૦૦ જેટલી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ, વિકલાંગ બાળકોનાં માબાપો અને અન્ય લોકોએ આ તાલીમ લીધી. આ તાલીમ કાર્યક્રમોએ એમ દર્શાવ્યું કે સ્વસહાય જૂથોના સભ્યો પુનર્વસનની પ્રક્રિયા કેવી રીતે ઝડપથી આગળ ધપાવવી તેને વિશે ખૂબ જ જ્ઞાન ધરાવે છે.

એક સ્વસહાય જૂથમાં પ્રમુખ અને મંત્રી હોય. પ્રમુખ એ જૂથનો રાજકીય વડો હોય અને મંત્રી વહીવટી કામકાજ સંભાળે. મંત્રીને 'વિકલાંગુલુ કાર્યકર્તા' તરીકે ઓળખવામાં આવે. ૧૯૯૯ના વર્ષમાં પરિયોજના અન્વયે માત્ર હોદ્દાદારો માટે જ પાંચ તાલીમ કાર્યક્રમો ગોઠવ્યા હતા. એની પ્રયંડ અસર પડી હતી કારણ કે સહભાગીઓ પહેલી જ વાર તેમનાં ઘર અને સમુદાયથી બહાર આવ્યા હતા. અને વિકલાંગતા સંબંધી પ્રશ્નો વિશે વિચારવા માંડ્યા હતા. આ કાર્યક્રમે વિકલાંગ લોકો વચ્ચે એકતા ઊભી કરી. તમામ ૩૬ સ્વસહાય જૂથોમાં એક વિકલાંગુલુ કાર્યકર્તા પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ૨૪ મહિલાઓ અને ૧૭ પુરુષો હતા. આઠ તો વિકલાંગો પોતે જ હતા. તેમની સરેરાશ ઉંમર ૨૫ની હતી.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ છૂટીછવાયી અને અસંગઠિત હતી અને રોજિંદા જીવન અંગે તેમને વિવિધ સમસ્યાઓ પીડતી હતી. પરિયોજના હેઠળ જ ગામોમાં સમુદાય કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી કે જ્યાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓ એકત્ર થાય અને ત્યાં સારવાર માટેની કસરતો કરે, જૂથ ચર્ચા કરે, આરોગ્ય શિબિર ભરે વગેરે. આ કેન્દ્રોમાં વિકલાંગોના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં સમાચારપત્રો આવે, ત્યાં સારવાર માટેનાં સાધનો હોય અને શૈક્ષણિક સામગ્રી પણ હોય. સમૂહ ગીત અને સમૂહ નૃત્ય જેવી સ્થાનિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરીને 'બાહુદા'ની ટુકડીએ જાગૃતિ ફેલાવવાનું કામ કર્યું: એને માટે સ્વસહાય જૂથોના સભ્યો સહિતના સમુદાયના લોકોને સામેલ કરાયા અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ ઘડાવ્યો હતો. મહાકાવ્યોની વાર્તાઓ કઠપૂતળીના ખેલ દ્વારા અને શેરી નાટકો જેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કહેવામાં આવી. વિકલાંગતા આવતી રોકવા માટેના અને પુનર્વસન અંગેના કેટલાક સંદેશાઓનો પણ એ સાથે પ્રચાર કરાયો. પાંચ જિલ્લાઓમાં આ કાર્યક્રમો યોજાયા અને તેમાં મોટી સંખ્યામાં લોકોએ ભાગ લીધો.

સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન કાર્યમાં શિક્ષકોને સામેલ કરવા માટે ૫૫ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને પુનર્વસન અંગે વાતો કરવામાં આવી. ટુકડીના નેતાઓ અને સામાજિક કાર્યકરો આ શિક્ષકો માટેની કાર્યશાળાઓનો કાર્યક્રમ નક્કી કરતા હતા અને તેમનું આયોજન કરતા હતા. શિક્ષણ ખાતાનો પ્રતિભાવ ખરેખર ખૂબ જ પ્રોત્સાહક હતો. શિક્ષકો હવે વિકલાંગોને ઓળખી કાઢવામાં અને જરૂરી કામો કરવામાં સામાજિક કાર્યકરો સાથે ખભેખભા મિલાવતા હતા. એને પરિણામે નિયમિત શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકો વધારે દાખલ થવા માંડ્યાં.

આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને 'મોર' દ્વારા પ્રાથમિક આરોગ્ય ક્ષેત્રના કર્મચારીઓ માટે એક દિવસના અભિમુખતા કાર્યક્રમો યોજવામાં

આવ્યા. તેમાં સ્થાનિક વિસ્તારની સંસ્થાઓનો સહયોગ પણ લેવાયો. આરોગ્ય ક્ષેત્રના ૮૫ જેટલા કર્મચારીઓને ૧૯૯૯માં આ પ્રવૃત્તિ હેઠળ આવરી લેવાયા.

આર્થિક પુનર્વસન

'મોર'ના કાર્યમાં આર્થિક પુનર્વસન એક અગત્યનું અંગ છે. વિકલાંગો માટે આવક સર્જનના ત્રણ કાર્યક્રમોનું આયોજન થયું: (૧) ખેતી અને તેની સાથે સંબંધિત ક્ષેત્રોની પ્રવૃત્તિઓ. (૨) બજારની તકો ઉપર આધાર રાખનારી અને સમુદાયની અંદરની પ્રાપ્ય કુશળતાઓ પર આધારિત ખેતી સિવાયની પ્રવૃત્તિઓ. (૩) સ્થાનિક કારીગરો સાથેના સહયોગમાં આયોજિત કુશળતા તાલીમ.

વિકલાંગ ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ માટે પણ રોજગારીની સ્થિતિ ખરાબ છે ત્યારે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે રોજગારીની તકો ઊભી કરવાનું ખરેખર જ મુશ્કેલ છે. પરંતુ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે રોજગારી અથવા કોઈક પ્રકારનો વ્યવસાય આત્મગૌરવ અને નાણાકીય લાભ માટે જરૂરી છે કારણ કે તેનાથી સમાજના વિચિત્ર વલણની નકારાત્મક અસર ઘટે છે. આ સંદર્ભમાં, સમુદાય-આધારિત પુનર્વસનમાં આર્થિક પુનર્વસન પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે.

ખેતી સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓના ઘણા લાભ થાય છે. વિકલાંગોને તેનાથી આર્થિક, માનસિક અને વ્યાવસાયિક લાભ થાય છે. એમ પણ જણાયું છે કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પ્રાણીઓ સાથે સારી રીતે કામ કરી શકે છે અને તેથી ૧૯૯૯ દરમ્યાન ઘેટાં-બકરાં ઉછેરની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી. ૬૦ વિકલાંગોને દરેકને એક ઘેટું ઉછેરવા માટે અપાયું અને પછીથી તેમણે તેનાં સંતાનો સ્વસહાય જૂથને પાછાં આપવાનાં હતાં. સ્વસહાય જૂથ તે નાનાં ઘેટાં બીજા વિકલાંગોને આપે.

ખેતી સિવાયની પ્રવૃત્તિઓમાં બીડી બનાવવી, શેતરંજી વણવી, પતરાળાં બનાવવાં, અગરબત્તી બનાવવી, ફૂલ-શાકભાજી વેચવાં વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. તેમાં ૪૦ વિકલાંગોને આવરી લેવામાં આવ્યા અને 'મોર' દ્વારા તેમના પર દેખરેખ રાખવામાં આવી.

સંસ્થાગત વ્યવસાયી તાલીમ કાર્યક્રમોથી વિરુદ્ધ, અહીં વ્યક્તિગત કુશળતા વધે અને વિકલાંગો અને ગામના કારીગરો વચ્ચે સહયોગ વધે તેના પર ધ્યાન અપાયું. ૧૯૯૯ દરમ્યાન ૧૨ ગ્રામીણ કારીગરોએ ૧૨ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તાલીમ આપી. દરજીકામ, રેશમકીટ ઉછેર, સુથારીકામ, સાયકલ રિપેરિંગ વગેરે માટે વિકલાંગોને તેમણે તાલીમ આપી. સાધનો અને વ્યાવસાયિક ધોરણે ફી આપીને આ સહયોગને ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો.

તબીબી પુનર્વસન

તબીબી પુનર્વસન એ આ પરિયોજનાનું મુખ્ય પાસું છે. તબીબી પુનર્વસનનાં ત્રણ પાસાં છે. સૌ પ્રથમ તો પ્રતિરોધક સંભાળ મહત્વની છે કે જે વિકલાંગતા આવતી રોકે છે. બીજું, પ્રોત્સાહક સંભાળ કે જેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સરકારી અને બિનસરકારી રીતે પ્રાપ્ય સવલતોનો ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહન અપાય છે. ત્રીજું, પુનર્વસન અંગેનાં પગલાં કે જેમાં જરૂરિયાતો નક્કી કરવાનો અને સહયોગાત્મક સંભાળ બંનેનો સમાવેશ થાય છે.

વિકલાંગતા આવતી રોકવા માટે ૧૯૯૯માં બાળકના જન્મ પહેલાં અને પછીની સારવાર ગામડાંમાં જ શરૂ કરવામાં આવી. કાર્યકરોએ પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળના કાર્યકરો સાથે મળીને સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને રસી આપવાનો કાર્યક્રમ ચલાવ્યો. જાગૃતિ લાવવા માટે નિયમિત ધોરણે બેઠકો યોજવામાં આવી અને તેમાં આશરે ૨૦૦ માતાઓએ ભાગ લીધો.

જે ગામોમાં આરોગ્યના પ્રશ્નો અંગેનું જ્ઞાન અપૂરતું હતું એવાં ૩૦ ગામોમાં જાગૃતિ શિબિરો યોજવામાં આવી. તેમાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો અને જનસંપર્કનાં અન્ય માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

સમુદાય સ્તરે કિલનિકલ પરિષદો યોજવામાં આવી. તેમાં અમુક વિકલાંગોની સમસ્યાઓ ચર્ચવામાં આવી અને વિશેષજ્ઞોએ એ સમસ્યાઓ સમજાવી. આ ચર્ચાને આધારે ૩૧ કાર્યલક્ષી યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી. ૧૯૯૯માં તૈયાર થયેલી આ યોજનાઓની વિગતો નીચે મુજબ છે:

સમયસર યોગ્ય સારવાર ના થાય તો ઘણી વાર વિકલાંગતા વધે છે. એને પરિણામે વિકલાંગ લોકોમાં નિરાશા જન્મે છે. વિકલાંગતા આવતી રોકવા માટે અને વિકલાંગોને સમયસર અને યોગ્ય સારવાર આપવામાં આવે તો યોગ્ય કાર્યલક્ષી યોજનાઓ બને અને યોગ્ય સાધનોની જોગવાઈ થાય, તે માટે દરેક વિકલાંગ વ્યક્તિની જરૂરિયાત તપાસવામાં આવે છે. અને ૨૧૧ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની આ રીતે તપાસ કરી. તેને માટે ચિકિત્સા શિબિરોનું આયોજન કરાયું અને બધા જ વિકલાંગ લોકોનું પદ્ધતિસર નોંધણી અને દસ્તાવેજીકરણ કરાયું. ચિકિત્સકો કે વિશેષજ્ઞો દર મહિને વિકલાંગ વ્યક્તિઓની તેમના ઘરમાં જ મુલાકાત લે અને જરૂરી તપાસ કરે તે માટેનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. એકશન એઈડ ઈન્ડિયા, સીડની યુનિવર્સિટી અને એનઆઈએમએમ સાથેના વિચારવિમર્શ બાદ જરૂરિયાત ચકાસણી અંગે તૈયાર થયેલી અનુસૂચિઓના આધારે વિકલાંગ લોકોની જરૂરિયાત તપાસવામાં આવી.

વિકલાંગતાનો પ્રકાર

બાળકોની

સંખ્યા

૧. મનોરોગ	૩
૨. બહેરા-મૂંઘા	૪
૩. હલનચલન બંધ	૧૫
૪. મંદ બુદ્ધિ	૮
૫. અંધત્વ	૪
કુલ	૩૪

આ વિસ્તારના વિકલાંગ લોકો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે. તેમને વિકલાંગતાનો સામનો કરવા માટેનાં સાધનોની કશી જ ખબર નથી. વળી, તેમને એ સાધનો પોસાઈ શકે તેમ પણ નથી. પરિયોજના હેઠળ અમે તેમને એ સાધનો વિશે જાણકારી આપી. વળી, ૭૦ વિકલાંગોને રાહતના દરે એ સાધનો પણ આપવામાં આવ્યાં. સામાજિક અને આર્થિક પછાતપણાને લીધે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ જરૂરી દાક્તરી સલાહ માટેના ખર્ચને પણ વેંઢારી શકે તેમ નથી. ‘મોર’ દ્વારા ૪૫ કુટુંબો માટે આ ખર્ચ આંશિક રીતે ઉઠાવવામાં આવ્યો.

શિક્ષણ

સામાજિક પુનર્વસનના ભાગરૂપે ‘બાહુદા’ પરિયોજના અન્વયે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને અને બાળકોને શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયાસ પણ થયો. શક્ય હોય ત્યાં સુધી બાળકો માટે સમાવેશી શિક્ષણ માટે પ્રયાસ કરાયો. શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓની કુશળતા વિકસે, કુટુંબના સભ્યો, સમુદાય અને અન્ય લોકોનાં કૌશલ્યમાં વધારો થાય તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું.

૧૫૩ માબાપો માટે વિકલાંગતા વિશે કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી અને તેમને વિકલાંગ બાળકોનો ઉછેર કેવી રીતે કરવો તે અંગે માહિતી અપાઈ અને તેમની કુશળતામાં વધારો કરવામાં આવ્યો. આંધ્ર પ્રદેશ સરકારે સંકલિત શિક્ષણનો અભિગમ વિકલાંગોના પુનર્વસન માટે અપનાવ્યો છે પણ વિકલાંગ બાળકો શાળાએ જતાં થાય તે માટે ઝાઝા પ્રયાસો કરાયા નથી.

એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે શિક્ષકો તેની પદ્ધતિઓ વિશે અજાણ હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ પણ કરી શકતા નહોતા. ૧૯૯૯ દરમ્યાન સંકલિત શિક્ષણ કાર્યક્રમ સફળ થાય તે માટે કાર્યકરોએ શિક્ષકો સાથે મળીને કામ કર્યું.

સાંપ્રત પ્રવાહ

મહિલા સંમેલન

રાજસ્થાનમાં અલવર જિલ્લાના બેહરોર ખાતે પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલી મહિલાઓનું એક સંમેલન તા.૧૪.૯.૨૦૦૧ના રોજ યોજાયું હતું. બેહરોર તાલુકા પંચાયત અને પંચાયતી રાજ જન પ્રતિનિધિ સમન્વય સમિતિના સંયુક્ત સહકારથી તે યોજવામાં આવ્યું હતું. તેમાં અલવર, અજમેર, ઝુનઝુનુ, જોધપુર, ટોંક અને જયપુર જિલ્લાની આશરે ૬૦૦ મહિલા પ્રતિનિધિઓ હાજર રહી હતી. ઉપરાંત મહિલા નેતાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ, પત્રકારો અને સરકારી અધિકારીઓ પણ તેમાં હાજર રહ્યાં હતાં. આ સંમેલનના મુખ્ય હેતુઓ આ મુજબ હતાં:

- (૧) ચૂંટાયેલી મહિલાઓને તેમના અનુભવોની આપ-લે કરવાનો મંચ પૂરો પાડવો.
- (૨) મહિલાઓના નેતૃત્વના મહત્વ ઉપર ભાર મૂકવો.
- (૩) મહિલાઓની એકતા અને તેમના સામૂહિક પ્રયાસોની જરૂરિયાત અને મહત્વ ઉપર ભાર મૂકવો.

આ સંમેલનમાં પોતે કેવી રીતે પંચાયતમાં ચૂંટાયા, પોતાને કઈ મુસીબતો નડે છે અને પોતાનું શું સપનું છે તેના વિશે ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિઓએ વાતો કરી. જૂથ ચર્ચા માટે મહિલા સભ્યોને ઘણાં જૂથોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી. વળી, પ્રશ્નોત્તરી, સાપ્સીડીની રમત વગેરે દ્વારા વાતાવરણ જીવંત બન્યું. મહિલાઓની સમસ્યાઓ

અંગે અનેક રંગીન ભીંતચિત્રો પણ સંમેલનના સ્થળે રજૂ કરાયાં હતાં. એક નાનું નાટક પણ રજૂ કરાયું હતું. તેનું નામ હતું: ‘કમલા બાની સરપંચ’. તેમાં કમલા નામની એક સ્ત્રીની વાત હતી કે જે પહેલી જ વાર પંચાયતમાં ચૂંટાઈ હતી. તે ખરેખર એક આદર્શ સરપંચ કેવી રીતે બને છે અને ગામમાં તેની શી ભૂમિકા છે તે તેમાં જણાવાયું હતું. સંમેલનમાં મહિલા સભ્યોએ પુરુષોના પ્રભુત્વમાંથી બહાર આવીને પોતાનું નેતૃત્વ વિકસાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો.

દાનના પ્રવાહ અંગેના પુસ્તકનું વિમોચન

સંપ્રદાન-ભારતીય માનવવાદી કેન્દ્ર, દિલ્લી દ્વારા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ મારફતે અપનાવવામાં આવતી નાણાકીય સહયોગ મેળવવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અને દાનના પ્રવાહ અંગે અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. ‘ઈન્વેસ્ટિંગ ઈન અવરસેલ્વજઃ ગિવિંગ એન્ડ ફન્ડ રેઈઝિંગ ઈન ઈન્ડિયા’ નામનું એક પુસ્તક શ્રી પુષ્પા સુંદર દ્વારા આ અભ્યાસનાં તારણરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તકનો વિમોચન સમારંભ તા.૨૭ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૧ના રોજ અમદાવાદ ખાતે યોજાઈ ગયો. પુસ્તકનું વિમોચન શ્રી સુનિલભાઈ પારેખ (કન્ફેડેરેશન ઓફ ઈન્ડિયન ઈન્ડસ્ટ્રીઝ-ગુજરાતના સિનિયર ડાયરેક્ટર)ના વરદહસ્તે થયું. આ સમારંભનું આયોજન ‘અમદાવાદ કોમ્યુનિટી ફાઉન્ડેશન’ના નેજા હેઠળ થયું. આ અભ્યાસ ફિલિપાઈન્સ,

ઈન્ડોનેશિયા, થાઈલેન્ડ, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ અને ભારત એમ સાત દેશોમાં એશિયા પેસિફિક ફિલાન્ટ્રોપી કોન્સોર્ટિયમના સૌજન્યથી હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસ માર્ચ ૨૦૦૦થી ઓગસ્ટ ૨૦૦૧ દરમિયાન હાથ ધરાયો. અભ્યાસના મુખ્ય મુદ્દા આ મુજબ હતા:

૧. દાન આપવાના રાષ્ટ્રીય પ્રવાહ અંગે સર્વેક્ષણ, દાન આપવાની પ્રેરણા અને તેનો વ્યાપ.
૨. કોઈ પણ જાતની ગ્રાન્ટ વગર સર્જનાત્મક રીતે નાણાકીય સ્રોત ઊભો કરવા માટે જાણીતી સંસ્થાઓની કેસસ્ટડી.

ભારતના શહેરી વિસ્તારોમાં ૮૬ ટકા ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગના પરિવારો દાનની ભાવનાથી નાણાં આપે છે. આ પ્રકારનું દાન ૧૬.૧૬ અબજ રૂપિયા છે. સામાન્ય રીતે ઓળખીતા લોકો, ભીખારીઓ, કુદરતી આપત્તિઓનો ભોગ બનેલા લોકો, નોકરો, ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને સેવાભાવી સંસ્થાઓને લોકો દાન આપે છે.

ભારતમાં આપવામાં આવતા કુલ દાનમાંથી ૪૮ ટકા વ્યક્તિગત લોકોને અપાય છે. સંબંધીઓ અને મિત્રોને ૫૩ ટકા તથા ભિખારીઓને ૨૪ ટકા નાણાં જાય છે. જ્યારે કુલ દાનનાં ૧૭ ટકા નાણાં કુદરતી આપત્તિઓનો ભોગ બનેલા લોકોને આપવામાં આવ્યાં છે. આ બધામાં ધાર્મિક સંસ્થાઓને અપાતું દાન ૨૮.૫ ટકા જેટલું છે. અભ્યાસ દરમિયાન દક્ષિણ ભારતના ૨૭ ટકા લોકોના થયેલા સર્વેક્ષણમાંથી જાણવા મળ્યું કે ભારતમાં કુલ દાનના ૩૭ ટકા દાન દક્ષિણ ભારતમાંથી થયું છે. પશ્ચિમ ભારતમાંથી ૨૪ ટકા, ઉત્તર ભારતમાંથી ૧૭ ટકા અને મધ્ય ભારતમાંથી ૭ ટકા દાન થતું હોવાનું નોંધાયું છે. તેમાં આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક બાબતો અને જાગૃતિનું સ્તર મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

હિન્દુ-જૈન સમુદાય દ્વારા આપવામાં આવતું દાન કુલ દાનના ૮૮ ટકા છે. દુનિયાભરના મુસ્લિમ સમુદાય દ્વારા કુલ દાનના ૭ ટકા, ખ્રિસ્તી સમુદાય દ્વારા ૨ ટકા અને શીખ સમુદાય દ્વારા ૨ ટકા દાન આપવામાં આવ્યું છે. જો કે, વાર્ષિક સરેરાશ દાનની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી સમુદાય પ્રથમ ક્રમે છે. સામાન્ય રીતે દાન વસ્તુ કે રોકડ સ્વરૂપે આપવામાં આવે છે. ૬૪ ટકા દાનવીરો રોકડ દાન આપે છે.

લોકોને દાન આપવા કેવી રીતે પ્રેરાય છે તે અંગે ખૂબ રસપ્રદ જાણકારી મળી છે. ૬૮ ટકા લોકો દયાની ભાવનાથી, ૪૮ ટકા લોકો પોતાની જાતને ગમવાથી અને ૪૬ ટકા લોકો ધાર્મિક માન્યતાઓથી પ્રેરાઈને દાન આપે છે. સંસ્થાના ઉમદા ધ્યેયથી અભિભૂત થઈને દાન આપનારા લોકો ૨૮ ટકા જેટલા છે. અભ્યાસ દર્શાવે છે કે, વેરો

બચાવવાના હેતુથી ભાગ્યે જ કોઈ દાન કરે છે. જો કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો અનુભવ જણાવે છે કે મોટા દાનવીરો વેરો બચાવવાનું ખાસ ધ્યાન રાખે છે.

મોટા ભાગની સંસ્થાઓએ દાન મેળવવાની એક પદ્ધતિથી શરૂઆત કરી હોય છે, પરંતુ હવે તેઓ દાન મેળવવા માટે વિવિધ પ્રકારની પદ્ધતિઓ અપનાવે છે. ભારતની કંપનીઓ ફંડ મેળવવાનાં સૌથી મોટાં સ્રોત છે. દાન મેળવવા માટે કેટલીક સંસ્થાઓ દાનવીરોને સીધી અપીલ કરે છે. કેટલાક લોકો ડોનેશન બોક્સ બનાવે છે. મોટા ભાગની સંસ્થાઓએ ફંડ મેળવવા માટે ગ્રીટિંગ કાર્ડ વેચે છે. ફંડ મેળવવાની કામગીરી માટે સંસ્થાઓને પોતાના કર્મચારીઓ અને સ્વયંસેવકો ઉપર નિર્ભર રહેવું પડે છે.

સંસ્થાઓના ઉચ્ચ સ્તરના સંપર્કો ફંડ મેળવવામાં ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. સંસ્થાઓમાં કાર્યભાર અને જવાબદારીઓ અને પ્રવૃત્તિઓને કારણે ફંડ મેળવવાની પ્રવૃત્તિ અસરકારક રીતે થઈ શકતી નથી. મોટા ભાગની સંસ્થાઓ પાસે ફંડ મેળવવાનું કૌશલ્ય ધરાવતા કાર્યકરો નથી. ફંડ મેળવવામાં સંસ્થાનું ધ્યેય મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. બાળકો, વિકલાંગો, કુદરતી આફતો, શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવા મુદ્દાઓ અંગે લાગણીસભર અપીલ કરીને ફંડ ઊભું કરવું સરળ બને છે. સંસ્થાના અગ્રણી વ્યક્તિની શાખ અને સંપર્ક ફંડ મેળવવામાં મહત્વની બને છે. મેનેજમેન્ટ અને નેતૃત્વ પણ તે માટે અનિવાર્ય છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અન્ન, સ્વયં સેવકોને મળવાની જગ્યા, સમય અને પરિશ્રમ એ નાણાં જેટલું જ અગત્યનું દાન બની રહે છે.

દાન મેળવવાની પદ્ધતિઓ અને સ્રોતનો સમન્વય કરવો ખૂબ જ રૂરી છે. તેમાં દાનવીરની વિગતો ધ્યાનમાં રાખવી ખૂબ જ રૂરી છે. જેમ કે તેની ક્ષમતા, ઓળખ અને સંદર્ભ. નાના પણ નિયમિત રૂપે દાન આપતા રહેતા દાનવીરોને સંસ્થાઓ વધુ પસંદ કરે છે. આ અભ્યાસની પદ્ધતિઓ, વિસ્તાર અને તારણો વિશે ઉપરોક્ત પુસ્તકમાં ઊંડાણપૂર્વક માહિતી આપવામાં આવી છે. આ અભ્યાસ સીમિત અને પ્રાથમિક કક્ષાનો છે. આ ક્ષેત્રમાં હજુ વધારે સઘન સંશોધન કરવાની જરૂર છે.

ગુજરાતમાં બાળકોની સ્થિતિ અને માધ્યમો અંગે કાર્યશાળા

બાળકોના પ્રશ્નો ચિંતાઓ માધ્યમોમાં આવે તો સમાજના દરેક વર્ગોનું તે તરફ ધ્યાન જાય અને આ અંગેની જાગૃતિ ફેલાય, જેના પરિણામે આ પ્રશ્નો અંગે સામૂહિક પ્રયાસો થાય. આ બધાં પાસાંઓ ધ્યાનમાં લઈને - બાળકોના પ્રશ્નો-અધિકારો અંગેની વાતો માધ્યમોમાં આવે અને માધ્યમો દ્વારા વિશાળ જનસમૂહ સુધી આ વાત પહોંચે તે

માટે જુદા-જુદા વર્ગો-સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, માધ્યમોના પ્રતિનિધિઓ, કલાકારોને એકત્રિત થઈને એક સંવાદ રચાય તેવી જરૂરિયાત ઊભી થઈ. આ સંવાદ માટે સેતુ બનવાનું કાર્ય ઉપાડયું ‘ચરખા’ સંસ્થાએ અને તેને માટે સહયોગ મળ્યો યુનિસેફનો. આ બંને સંસ્થાઓના પ્રયત્નોથી બાળકીઓની સ્થિતિ અને અધિકારો અંગે નિષ્ણાતો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, માધ્યમોના પ્રતિનિધિઓ, કલાકારો સર્વે એક મંચ પર સાથે મળ્યા.

છેલ્લા એકાદ દાયકાથી વૈશ્વિક તેમ જ ક્ષેત્રીય સ્તરે બાળકીઓના પ્રશ્ને આપણું ધ્યાન ખેંચાતું રહ્યું છે, બાળકીઓના પ્રશ્નો છેલ્લા અંગે ગંભીર ચિંતાઓ અને સક્રિય પ્રયાસો પણ થઈ રહ્યા છે. ઈ.સ. ૧૯૮૦ના વર્ષને ‘સાર્ક’ દ્વારા ‘બાળકીઓના વર્ષ’ તરીકે જાહેર કરીને આ દિશામાં એક પ્રયત્ન હાથ ધરાયા હતા. ત્યારથી લઈને આજે ૨૦૦૧ના વર્ષ સુધી બાળકીઓની પરિસ્થિતિ, પ્રશ્નો અંગે પ્રયાસો વિવિધ સંસ્થાઓ-વ્યક્તિઓ દ્વારા થતા રહ્યા છે.

પરંતુ, આ બધા પ્રયાસો છતાં બાળકીઓની સ્થિતિ અંગે વધારે ગંભીરતાથી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતમાં બાળકીઓની સ્થિતિ તેમ જ પ્રશ્નો ચિંતા-ઉચાટ જન્માવે છે. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર ગુજરાતની કુલ ૫ કરોડ વસ્તીમાંથી ૨.૪૨ કરોડ મહિલાઓ છે. પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યાના ગુણોત્તરને સરકાવીએ તો, ૨૦૦૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતમાં દર ૧૦૦૦ પુરુષોએ ૯૨૧ સ્ત્રીઓ છે જે ૧૯૯૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે દર ૧૦૦૦ પુરુષોએ ૯૩૬ સ્ત્રીઓ હતી.

છેલ્લા દસકામાં ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓની વસતીનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે એ વાત સાચી પણ આ ૨૦૦૧ની વસતી ગણતરીની કવાયતને અંતે પ્રાપ્ત થયેલાં પરિણામો પૈકીનું એક પાસું આપણને બાળકીઓની સ્થિતિ-પ્રશ્નો અંગે ચિંતા કરવા મજબૂર કરે છે અને એ પાસું છે. ગુજરાતમાં છેલ્લા દાયકામાં બાળકીઓની સંખ્યામાં ખાસ કરીને ૦-૬ વર્ષના વય જૂથમાં નારીજાતિની સંખ્યામાં થયેલ ઘટાડો. આ સંખ્યા જે ૧૯૯૧માં ૯૨૮ હતી તે આજે ૨૦૦૧માં ૮૭૯ થઈ છે. ગુજરાતમાં ૦-૬ વર્ષના વય જૂથમાં બાળકીઓની સંખ્યામાં થયેલો ઘટાડો, મહિલાઓની સંખ્યામાં થયેલ ઘટાડો આપણને ચિંતા કરવા પ્રેરે છે. આપણી આ ચિંતા સમાજના દરેક વર્ગોની ચિંતા બને તે જરૂરી છે અને સમાજના દરેક વર્ગો સુધી પહોંચવામાં મદદરૂપ બને છે - માધ્યમો - અખબારો, આકાશવાણી, ટીવી ચેનલો, લોક માધ્યમો વગેરે.

આ કાર્યશાળાના હેતુઓ આ મુજબ હતા:

૧. ગુજરાતમાં બાળ અધિકારો ખાસ કરીને બાળકીઓના અધિકારો અંગે સમૂહ માધ્યમો - જેવા કે, મુદ્રિત માધ્યમ, વીજાણુ માધ્યમ, લોક માધ્યમો વગેરે મારફતે જાગૃતિ લાવવી.
૨. ગુજરાતમાં બાળકીઓની સ્થિતિ અંગેની માહિતીનું આદાન-પ્રદાન કરવા માટેનું સંદર્ભ સાહિત્ય વિકસાવવું.

તેની વ્યૂહરચનાઓ આ મુજબની હતી:

ગુજરાતમાં બાળકીઓની સ્થિતિ અંગે સર્જનાત્મક કલાકારો દ્વારા તૈયાર થયેલ શૈક્ષણિક સાહિત્ય-સર્જન વિષેની માહિતીનું આદાનપ્રદાન થાય અને આવા સર્જનો વધુ થાય તે માટે તેને પ્રોત્સાહન આપવું. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, માધ્યમોના પ્રતિનિધિઓ અને કલાકારો એકબીજા સાથે સહયોગ સાધે અને સામૂહિક રીતે કલાકારોને લેખો, કવિતાઓ, વાર્તાઓ, નાટકો, સૂત્રો, ગીતો વગેરે લખવા માટે વિનંતી કરવી. બાળકીઓના અધિકારો અંગે વિવિધ મંચો દ્વારા લોકપેરવી કરવી. જેમ કે, આ કાર્યશાળાના ફોલો-અપ તરીકે સ્વૈચ્છિક સંસ્થા અને માધ્યમો સાથે મળીને આ માટે કાર્ય કરે.

આ કાર્યશાળામાં નીચે મુજબના ચિંતાજનક મુદ્દાઓ વિશે ધ્યાન ખેંચાયું હતું:

૧. અપૂરતું પોષણ અને એનિમિયાના કિસ્સા બાળકીઓમાં વધારે જોવા મળે છે.
૨. દરેક બે સ્ત્રીઓએ એક મહિલા એનિમિયાથી પીડાય છે.
૩. અશિક્ષિત માતાઓના કિસ્સામાં બાળ મૃત્યુ દરનું પ્રમાણ વધુ છે.
૪. સ્ત્રીસાક્ષરતાનું પ્રમાણ સતત ઘટતું રહ્યું છે.
૫. વધુ ને વધુ બાળકીઓ શાળામાં દાખલ થતી હોવા છતાં અધવચ્ચેથી ભણતર છોડી દેવાનું પ્રમાણ બાળકીઓમાં વધુ જોવા મળે છે.
૬. બાળકીઓ માટે જરૂરી સુવિધાઓ શાળામાં મળતી નથી. બાળકીઓ માટે શાળામાં જરૂરી સુવિધાઓ ન હોવાથી ઘણી બાળકીઓ ભણતર અધવચ્ચેથી છોડી દે છે.
૭. મોટા ભાગની બાળકીઓ બીડીઓ વાળવી, અગરબત્તી બનાવવી જેવા ગૃહ ઉદ્યોગો કે ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગોમાં કાર્ય કરતી હોવાથી બાળ મજૂર તરીકે કાર્ય કરતી બાળકીઓ જાહેરમાં ઓછી દેખાય છે.
૮. કામ કરતી બાળકીઓનું આર્થિક અને જાતીય શોષણ થવાની સંભાવના વધુ રહે છે.
૯. સામાજિક પરિબળો તેમ જ શિક્ષણ અને કુશળતા મેળવવાની ઓછી તકોને કારણે બાળકીઓ માટે સારા ક્ષેત્રોમાં ‘કેરિયર’ બનાવવાનો વિકલ્પ રહેતો નથી.

સંદર્ભ સાહિત્ય

હુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ-૨૦૦૧

દર વર્ષે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (યુનાઈટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ-યુએનડીપી) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતો આ અહેવાલ આ વર્ષે નવી તકનિકી અને માનવ વિકાસના સંબંધો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ અંગ્રેજી અહેવાલ પાંચ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલો છે: માનવ વિકાસ-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, આજનાં તકનિકી પરિવર્તનો-નેટવર્ક યુગનું સર્જન, તકનિકી પરિવર્તનનાં જોખમોનું સંચાલન, માનવ સર્જનાત્મકતાનો ધોધ-રાષ્ટ્રીય વ્યૂહરચનાઓ અને માનવ વિકાસ માટે તકનિકી સર્જવા વૈશ્વિક પહેલ.

તેમાં ક્રિમ દાઈ જંગ, એમ. એસ. સ્વામીનાથન અને મોર્ટન રોસ્ટ્રપ જેવા વિદ્વાનોના ત્રણ વિશેષ લેખો આપવામાં આવ્યા છે. ૩૧ બોક્સ આઈટમો, ૨૦ કોઠાઓ, ૧૭ આલેખો, ૭ વિશિષ્ટ આલેખો અને એક નકશા દ્વારા રજૂઆતને રોચક અને આકર્ષક બનાવાઈ છે. ઉપરાંત, માનવ વિકાસ અહેવાલમાં દર વર્ષે માનવ વિકાસ અંગે જે આંકડાકીય નિર્દેશકો અપાય છે તે તો છે જ. તેના ૨૮ કોઠાઓ આપવામાં આવ્યા છે. જગતના ૧૬૨ દેશોની માનવ વિકાસ અંગેની માહિતી આ અહેવાલમાંથી મળે છે. ભારત માનવ વિકાસની દૃષ્ટિએ ૧૧૫મા ક્રમે છે એમ આ અહેવાલ જણાવે છે. ઉચ્ચ, મધ્યમ અને નિમ્ન માનવ વિકાસ એમ ત્રણ શ્રેણીઓ તેમાં પાડવામાં આવેલી છે.

આ અહેવાલ અન્ય તમામ માનવ વિકાસ અહેવાલોની જેમ જ વિશ્વના લોકો વિશે છે. તે લોકો પોતાની જિંદગી સુધારવા કેવી રીતે તકનિકી સર્જી શકે અને વાપરી શકે તેના વિશે છે. માનવ વિકાસની દિશામાં માહિતી અને સંચાર તકનિકી તથા જૈવતકનિકીમાં થતી ક્રાંતિઓને વાળી શકાય તે માટે નવી જાહેર નીતિઓ ઊભી કરવા વિશે આ અહેવાલમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ અહેવાલમાં જે છ મહત્વના મુદ્દા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે તે આ મુજબ છે:

- (૧) ટેકનોલોજીનો તફાવત આવકનો તફાવત ઊભો કરે જ એવું જરૂરી નથી. સમગ્ર ઈતિહાસના કાળ દરમ્યાન માનવ વિકાસ અને ગરીબી દૂર કરવા માટે ટેકનોલોજી એક શક્તિશાળી સાધન રહ્યું છે.
- (૨) ટેકનોલોજીની પ્રગતિ માટે બજાર એક શક્તિશાળી એન્જિન છે. પરંતુ ગરીબીના નિવારણ માટે જરૂરી ટેકનોલોજી સર્જવા અને વિતરિત કરવા માટે બજાર પૂરતું શક્તિશાળી નથી.

- (૩) નવી ટેકનોલોજીઓથી વિકસતા દેશોને ભારે ફાયદો થઈ શકે છે પરંતુ તેનાં જોખમો ઝીલવા માટેના ભારે પડકારોનો તેમણે સામનો કરવો પડે તેમ છે.
 - (૪) ટેકનોલોજીની ક્રાંતિ અને વૈશ્વિકીકરણ એક નેટવર્ક યુગનું સર્જન કરે છે અને તે ટેકનોલોજી કેવી રીતે સર્જાશે અને વિતરિત થશે તે બદલે છે.
 - (૫) નેટવર્ક યુગમાં પણ આંતરિક નીતિઓ હજુ પણ મહત્વની છે. તમામ દેશો, સૌથી ગરીબ દેશોએ પણ, વિકસિત કુશળતાઓના સંશોધન, પહોંચ અને વિકાસને પ્રોત્સાહન મળે તેવી નીતિઓનો અમલ કરવાની જરૂર છે.
 - (૬) વૈશ્વિક બજારની નિષ્ફળતાઓ દૂર કરવા રાષ્ટ્રીય નીતિઓ પૂરતી નથી. નવી આંતરરાષ્ટ્રીય પહેલ અને વૈશ્વિક નિયમોનો વાજબી ઉપયોગ જગતના ગરીબ લોકોની સૌથી તાતી જરૂરિયાતો માટે નવી ટેકનોલોજીઓનો ઉપયોગ થાય તે માટે જરૂરી છે.
- આ અહેવાલ એમ કહે છે કે વિકસતા દેશોમાં તકનિકી ક્ષમતાનું નિર્માણ કરવા માટે સખાવતની નહિ, નીતિની જરૂર છે.

હેલ્થ સિસ્ટમ્સ એક્શન ઈન ઈન્ડિયા: ૨૦૦૧

દિલ્લીના 'વોલન્ટરી હેલ્થ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા' એ 'ભારતમાં આરોગ્ય વિશેના સ્વતંત્ર પંચ'ની રચના આરોગ્યની વર્તમાન સ્થિતિ તપાસવા અને આરોગ્ય સેવાઓની સમસ્યાઓ તપાસવા માટે કરી હતી. તેના સંપૂર્ણ અહેવાલનો આ અંગ્રેજી સારાંશ છે. આરોગ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, સ્વૈચ્છિક કાર્ય, આયોજન, વહીવટ વગેરે ક્ષેત્રના ૧૧ નિષ્ણાતોના બનેલા આ પંચે જે અહેવાલ આપ્યો છે તેનો આ સારાંશ ડૉ. એન. એસ. દેવધરે તૈયાર કર્યો છે. આ સારાંશમાં સાત નાનાં પ્રકરણો છે: પ્રસ્તાવના, જાહેર આરોગ્યના પાયાના નિર્ધારકો અને નગ્ન સત્ય, જાહેર આરોગ્ય સેવાઓની પાયાની જરૂરિયાત અને વર્તમાન સ્થિતિ, ભારતમાં ચેપી રોગોના નિયંત્રણની વર્તમાન સ્થિતિનું વિહંગાવલોકન, રોગ નિયંત્રણ માટે જાહેર આરોગ્યનાં પાયાનાં પગલાં, ચેપી રોગ નિયંત્રણ વ્યૂહરચના માટેની ભલામણો અને સંદર્ભો.

આ અહેવાલ બે વર્ષની કામગીરી પછી તૈયાર કરાયો છે, અને તેને તા.૧૩/૫/૧૯૯૮ના રોજ વડા પ્રધાને જાહેર કર્યો હતો. વડા પ્રધાને

સાથે મળીને જીવવું

વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાજમાં સામેલ કરવા અંગેના હકારાત્મક પ્રયાસના ભાગરૂપે આ ફલેશ કાર્ડનો સંપુટ વિકાસલક્ષી કાર્યકરો માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. વિકલાંગતા વિશે હકારાત્મક રીતે ચર્ચા હાથ ધરાય તે હેતુથી સમુદાયના કાર્યકરો, શિક્ષકો, આરોગ્ય નિષ્ણાતો, વિકલાંગતા અંગે કાર્યરત કાર્યકરો વગેરે માટે આ સંપુટ બનાવાયો છે.

વિકલાંગતા ધરાવતાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોનાં જીવન દર્શાવતાં અનેક ચિત્રો તેમાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. આ ચિત્રો દ્વારા તેમના જીવન વિશે જાણવાની તક પૂરી પાડવામાં આવી છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓની આસપાસના લોકોનાં વલણ અને વ્યવહારને કારણે તેમનું જીવન બીજા લોકો કરતાં કેવું અલગ હોઈ શકે તે આ ચિત્રોમાં દર્શાવાયું છે. સંપુટમાં એ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે વલણ અને વ્યવહારમાં પરિવર્તન લાવીને તથા સમુદાય-આધારિત નજીવા પ્રયત્નોથી આ લોકોનું જીવન બદલી શકાય છે.

આ દૃશ્યોમાં શાળાઓ, મહિલાઓનાં જૂથો અને ગામના રોજબરોજના સામાજિક જીવનમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓની રોજબરોજની જિંદગી પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાં સ્થાનિક સમુદાયની રહેણીકરણીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે.

સંપુટની અસરકારકતા ચકાસવા માટે સહભાગી સંસ્થાઓના સહયોગથી ચિત્રોનું ક્ષેત્ર પરીક્ષણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. સમુદાયના પ્રતિભાવોને આધારે સ્થાનિક લોકોને અનુરૂપ વાર્તાઓ રચી શકાઈ છે. પરિણામે તેઓ ફલેશ કાર્ડમાં વર્ણવવામાં આવેલી સ્થિતિને ઓળખી શકશે અને તેને વાર્તા સાથે સાંકળી શકશે. વિકલાંગો પ્રત્યેનો આપણો દૃષ્ટિકોણ બદલાય તે માટેનું અને દરેક વ્યક્તિને સમાન રીતે સ્વીકારાય તેવો સમાજ રચવા માટેનું આ પહેલું પગલું છે.

સોન્ટર ફોર ડિઝેબિલિટી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ(સીડીડી), ક્રિસ્ટોફર બ્લિન્ડન મિશન(સીબીએમ) અને હેન્ડિકેપ

ઈન્ટરનેશનલ, બાંગ્લાદેશ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલાં ફલેશ કાર્ડ્સ પરથી આ ફલેશ કાર્ડ્સ તૈયાર કરાયાં છે. તેમાં કાર્ડનો ઉપયોગ કરવા માટેનાં છ સૂચનો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. આ કાર્ડનો હેતુ વિકલાંગતા અંગે પ્રવર્તતા નકારાત્મક વલણને બદલવાનો છે. તેમાં જે સૂચનો આપવામાં આવ્યા છે તે દરેક ચિત્રના સંદર્ભમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ સંપુટમાં કુલ ૧૬ ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. દરેક ચિત્રમાં હેતુ દર્શાવાયો છે અને એ ચિત્ર શાને માટે ઉપયોગમાં લેવાનું છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. દરેક ચિત્રમાં હેતુની નીચે ત્રણથી પાંચ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. આ પ્રશ્નોના જવાબ તાલીમાર્થીઓએ આપવાના છે. પ્રશ્નોના જવાબ આપવાથી વિકલાંગોની સમસ્યાઓનું નિરૂપણ અને તેનો ઉકેલ શોધી શકાય છે.

તાલીમકારે / પ્રશિક્ષકે આગાઉથી જ પોતાના સત્રનું આયોજન કરી લેવું જોઈએ. જ્યાં આરામથી ચર્ચા થઈ શકે તેવી જગ્યા અને યોગ્ય જૂથ પસંદ કરવા જોઈએ. ચર્ચાનો હેતુ અને તેમના માટે જરૂરી સમય (ઓછામાં ઓછો એક કલાક) અંગે જૂથને અગાઉથી માહિતી આપવી જોઈએ.

આ ફલેશ કાર્ડ્સ સાથે અંગ્રેજીમાં તાલીમ માર્ગદર્શિકા પણ ઉપલબ્ધ છે. પ્રાપ્તિસ્થાન: 'ઉન્નતિ', અને હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ, પ્લોટ નં-૮૮, વોર્ડ નં-૨-બી, ગાંધીધામ, આદીપુર-૩૭૦૧૧૦.

તે વખતે એવી ખાતરી આપી હતી કે આરોગ્ય નીતિ અને યોજનાઓ ઘડવામાં સરકાર આ અહેવાલ પર પૂરતું ધ્યાન આપશે.

અહેવાલમાં જાહેર આરોગ્યના છ મહત્વના પ્રશ્નો ઓળખી કઢાયા છે: (૧) જાહેર આરોગ્ય સંભાળ સુધારવી અને ચેતનવંતી બનાવવી. (૨) આરોગ્ય સંભાળમાં જાહેર ક્ષેત્ર અને તબીબી નીતિમત્તા. (૩) આરોગ્ય સંભાળમાં માનવ સંસાધન વિકાસ. (૪) આરોગ્ય ક્ષેત્રે સુધારા અને આરોગ્ય માટે બાહ્ય સહાય.(૫)આરોગ્ય સંભાળની રીતોને મજબૂત કરવામાં ભારતીય આરોગ્ય વિજ્ઞાનની ભૂમિકા. (૬) એચઆઈવી/ એઈડ્સ અને પ્રજનન અને બાળ આરોગ્ય.

નકલ માટે લખો: વોલન્ટરી હેલ્થ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા, ૪૦, ઈન્સ્ટિટ્યુશનલ એરિયા, કુતુબ હોટલ પાસે, નવી દિલ્લી-૧૧૦ ૦૧૬.

કદાચ જાતિ એ વંશ ન પણ હોય

“આ પુસ્તક એ કોઈ અંગત ભૂમિકા પ્રેરક નહિ પણ દલિતોના ભાગે આવતી શોષણનક પરિસ્થિતિને દુનિયા સમક્ષ છતી કરી, એમાંથી એમનું પાયાનું હિત સધાય તેવા પ્રયત્નના પ્રારંભનું પગલું છે.” - લેખકના આ શબ્દો આ પુસ્તક વિશેનો ખ્યાલ આપે છે. ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ (યુનાઈટેડ નેશન્સ-યુએન)ના નેજા હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાના ડરબન નગરમાં વંશીય ભેદભાવો અંગે ચર્ચા કરવા જે સંમેલન મળવાનું હતું તેના સંદર્ભમાં આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. બે ભાગમાં વહેંચાયેલા આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં લેખકે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય મંચો પર રજૂ કરેલા અભ્યાસ લેખોનો અનુવાદ છે અને બીજા ભાગમાં મહત્વના દસ્તાવેજો આપવામાં આવ્યા છે. લેખોમાં અસ્પૃશ્યતા કે વર્ણવાદની ભીષણ સમસ્યાનું તલસ્પર્શી અધ્યયન અને નિરૂપણ થયું છે. દલિતોને થતા અન્યાયની વિશદ; તાર્કિક, આધારભૂત અને સૈદ્ધાંતિક છણાવટ આ પુસ્તકમાં થઈ છે.

કુલ ૨૪ પ્રકરણોમાં આ પુસ્તક વહેંચાયેલું છે. તેમાં જે દસ્તાવેજો આપવામાં આવ્યા છે તેમાંના કેટલાક અગત્યના દસ્તાવેજો આ મુજબ છે: ભારતના વડા પ્રધાન શ્રી અટલબિહારી વાજપેયીને સુપરત કરેલું આવેદનપત્ર, આંતરરાષ્ટ્રીય દલિત સોલિડારિટી નેટવર્કનું નિવેદન, એશિયાઈ મહિલાઓની માનવ અધિકાર પરિષદનું નિવેદન, વંશીયતા, વંશીય ભેદભાવ અને આનુષંગિક અસહિષ્ણુતા અંગેની વિશ્વ પરિષદની તૈયારીમાં યોજાયેલા પરિસંવાદમાં રજૂ કરાયેલું નિવેદન, માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અને ઉનેજન માટેની પેટા સમિતિ સમક્ષ રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશનું નિવેદન, એશિયા-પેસિફિક સ્વૈચ્છિક સંગઠન મંચનું ઘોષણાપત્ર, એશિયા-પેસિફિક સ્વૈચ્છિક સંગઠન મંચની ભલામણો વગેરે. લેખક: માર્ટિન મેકવાન. પ્રકાશક: પરિવર્તન ટ્રસ્ટ, ૧૪ મહાલક્ષ્મી સોસાયટી, શંકર પાર્ક સામે, કે.કે. ગર્લ્સ

હાઈસ્કૂલ પાછળ, મુ.પો. તા. પાદરા, જિ. વડોદરા. કિંમત: રૂ. ૧૫૦. પૃષ્ઠ: ૧૮૪.

દલિત સમસ્યા જગત ચોકમાં

ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૧ દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકાના ડરબન નગરમાં વંશવાદ વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ના નેજા હેઠળ મળવાની હતી ત્યારે આ પરિષદમાં ભારતના દલિતોની સમસ્યા રજૂ થવી જોઈએ કે નહિ તે વિશે વિવાદ ઊભો થયો હતો. તે વિવાદના સંદર્ભમાં જુદા જુદા લેખકોએ જે લેખો લખ્યા તેનું સંકલન આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકના આરંભમાં ‘દશમાથી દલિત ચેતના સુધી’ શીર્ષક હેઠળ જાણીતા દલિત કર્મશીલ માર્ટિન મેકવાને પ્રસ્તાવના લખીને દલિતોની સમસ્યાની ભૂમિકા રજૂ કરી છે. તેઓ લખે છે કે, “દલિત નેતાગીરીની જવાબદારી અત્યારે વિશેષ છે. નેતાગીરી કેન્દ્રિત વિખવાદોનો અત્યારે સમય નથી. ભારતમાં કે નેપાળમાં દલિત ચેતનાની લડતમાં એક ઐતિહાસિક વળાંકની આ ઘટના છે. સમયની માંગ છે અને વંચિતોની એ અપેક્ષા છે કે સમાનતાની વિચારસાણીમાં માનતા સૌ કોઈ આ લડતના સરખા હિસ્સાના ભાગીદાર બને.” પુસ્તકમાં કુલ ૪૪ લેખો છે. લેખકોએ વૈશ્વિક મંચ પર દલિતોની સમસ્યા રજૂ થાય તેની તરફેણની દલીલો કરતા લેખો લખ્યા છે. લેખકોમાં વિદ્વાનો, પત્રકારો અને કર્મશીલોનો સમાવેશ થાય છે. સંપાદક: માર્ટિન મેકવાન, ચંદુ મહેરિયા. પ્રકાશક: પરિવર્તન ટ્રસ્ટ, ૧૪, મહાલક્ષ્મી સોસાયટી, શંકર પાર્ક સામે, કે.કે. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ પાછળ, મુ.પો. તા. પાદરા, જિ. વડોદરા, પૃષ્ઠ: ૧૬૬.

માર્ચિંગ વિથ ધ માર્જિનલાઈઝ્ડ

દક્ષિણ ગુજરાતમાં આદિવાસીઓ વચ્ચે કામ કરતાં કરતાં જે અનુભવો ‘રાજપીપળા સોશયલ સર્વિસ સોસાયટી’ના સ્થાપક સ્વ. ફાધર જોસેફ ઈરિયાકુનેલને થયા હતા તે અંગેનાં લખાણોનું સંકલન આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે. ફાધર જોસેફના માનમાં જ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકમાં ૮ પ્રકરણો છે. આઠમું પ્રકરણ પરિશિષ્ટોનું છે. તેમાં ‘ધ વીક’ અને ‘ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ’માં આવેલાં લખાણો અને અન્ય બે અંજલિઓનો સમાવેશ થાય છે. સાત પ્રકરણોમાં ફાધર જોસેફે આદિવાસીઓના વિકાસ માટે જે કાર્યો કર્યા તેના અનુભવોનું નિરૂપણ છે. તેમણે આદિવાસીઓને મફત કાનૂની સહાય આપવાથી શરૂઆત કરી હતી. પણ પછી તેઓ આદિવાસીઓને સંગઠિત કરવામાં લાગી ગયા. મફત કાનૂની સહાય, દક્ષિણ ગુજરાતમાં મિશનોનું ભાવિ, ગ્રામ વિસ્તારોમાં કાનૂની સહાય અને કાનૂની સેવાઓ વગેરે અંગે તેમના વિચારો આ પુસ્તકમાં રજૂ થયા છે.

ઉપરાંત, ધર્માતરણની સમસ્યા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખ્રિસ્તીઓ ઉપરના હુમલાના સંદર્ભમાં રજૂ થયેલા તેમના વિચારો પણ એક લેખમાં અપાયા છે. અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલું આ પુસ્તક આ સરનામેથી મળી શકશે: રાજપીપળા સોશયલ સર્વિસ સોસાયટી, પોઈચ્યા રોડ, રાજપીપળા-૩૯૩ ૧૪૫. ફોન નં-૦૨૬૪૦૨૦૧૭૬. પૃષ્ઠ: ૯૬.

અન્નની અસુરક્ષા તરફ ?

ગુજરાતના વિશેષ સંદર્ભ સાથેની આ પુસ્તિકા લેખિકાના સંશોધન કાર્ય પર આધારિત છે. તેમાં માત્ર સૈદ્ધાંતિક વિચારોની જ વાત નથી થઈ, પરંતુ ગુજરાતમાં કૃષિ વિષયક નવી નીતિઓનો ખરેખર શો પ્રભાવ પડ્યો છે તથા રાજ્યના લોકોની અનાજ બાબતે સલામતી કેવી રહી છે તેના ગર્ભિતાર્થોની પણ વિચારણા થઈ છે. પુસ્તિકામાં અન્નની અસુરક્ષા શું છે, ભારતમાં અન્ન સલામતીના મુદ્દાઓ, તુલનાત્મક લાભ વિરુદ્ધ સ્વાવલંબન, ટકાઉ ખેતી, ખેતીનું વ્યાપારીકરણ, જમીનના ભોગવટા હક્કો, કુટુંબમાંની અસમાનતા, અન્નની સલામતી માટેનો અભિગમ, રાષ્ટ્રીય અન્ન કાર્યસૂચિ વગેરે મુદ્દાઓ વિશે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતમાં ખેતીની સ્થગિતતા, ખેતી ક્ષેત્રે વૃદ્ધિ દર, ખેતીમાં કુલ અને માથાદીઠ આવક, ગુજરાતમાં પાકની તરાહ, વાવેતર હેઠળનો વિસ્તાર, વિવિધ પાકોનો ઉત્પાદન વૃદ્ધિ દર, પાણીનો જથ્થો અને તેની ગુણવત્તા, ઉદ્યોગોનો પ્રવેશ વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા ગુજરાતની અન્ન સલામતીના સંદર્ભમાં કરવામાં આવી છે. પુસ્તિકામાં છ કોઠાઓ અને એક આલેખ આપવામાં આવ્યા છે અને દલીલોને આંકડાકીય વિગતોથી પુષ્ટિ આપવામાં આવી છે. આ પુસ્તિકામાં માત્ર પરિસ્થિતિનું વર્ણન જ નથી, પણ દુષ્કાળની સ્થિતિમાંથી જન્મતી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવા માટે કયા શક્ય પ્રયત્નો કરવા તેની વિચારણા પણ કરાઈ છે. તેમાં જે સૂચનો આપવામાં આવ્યાં છે તે કર્મશીલો તથા સંગઠનો, સમસ્યાઓ અને આંદોલનોમાં અર્થપૂર્ણ ચર્ચા માટેની યોગ્ય ભૂમિકા બાંધી આપી શકે તેમ છે. લેખિકા: દર્શિની મહાદેવિયા. અનુવાદ: સુવર્ણા દેશપાંડે, સોફિયા ખાન. પ્રાપ્તિસ્થાન: વિકાસ અધ્યયન કેન્દ્ર, ડી-૧, શિવધામ, ૬૨૪ લિંક રોડ, મલાડ (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૪. પૃષ્ઠ:૫૨.

પીપલ્સ વોઈસિસ:

પૂઅર અન્ડર ધ લિબરલાઈઝ્ડ ઈકોનોમી

છ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન ગુજરાતની સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સહયોગ સાથે ગુજરાતના જે સાત વિસ્તારોમાં સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું તેનો આ અહેવાલ છે. માંડવી (કચ્છ), માંગરોળ (જૂનાગઢ), પોશિના અને ઈડર (સાબરકાંઠા) તથા નરોડા અને દસકોઈ

(અમદાવાદ)માં નવી આર્થિક નીતિના કાર્યક્રમોની જે અસરો પડી અને તેનો લોકોએ સ્થાનિક સ્તરે જે પ્રતિભાવ આપ્યો તેની વિગતો આ અહેવાલમાં આપવામાં આવી છે. આ અભ્યાસનો હેતુ માત્ર માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમની નીતિઓ હેઠળની ગરીબોની સ્થિતિ અંગે સમજ ઊભી કરવાનો નથી પરંતુ ગરીબો પર એ નીતિઓની અસરને સમજવાનો અને નીતિઓ પર પ્રભાવ પાડવાનો છે. અહેવાલના આરંભમાં ભારતમાં અને ગુજરાતમાં માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ શું છે તે સમજાવવાયું છે અને ગુજરાતમાં કેવા નીતિવિષયક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા તે દર્શાવાયું છે. પછી ગરીબોના જીવનનિર્વાહની સ્થિતિ અને પ્રાકૃતિક સંસાધનો પર તેની શી અસરો પડી તેનું વિશ્લેષણ કરાયું છે. પછી પાણીના અનિયંત્રિત ઉપયોગ, ઔદ્યોગિક પ્રદૂષણ, અનામત વન વિસ્તાર છૂટો થાય, સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોની લૂંટ, જમીનનું ધોવાણ, વિસ્થાપન તથા સામાજિક સેવાઓના ખાનગીકરણ સામે જે લોક આંદોલનો થયાં તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. એક ડઝન કોઠા દ્વારા આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના સાત વિસ્તારોમાં નવી આર્થિક નિતિ બાદ આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગારી, ધિરાણ, જમીનધારણ, ખેતી, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા અને જીવનનિર્વાહનાં ક્ષેત્રોમાં ગરીબો માટે કેવાં વિપરીત પરિણામો આવ્યાં છે તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. નકલ માટે સંપર્ક સાધો : ઉન્નતિ, સ્વૈચ્છિક ફાળો રૂ. ૧૦૦.

સહભાગી તાલીમ : એક માર્ગદર્શિકા

ઉન્નતિ છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી ગુજરાતમાં સહભાગી વિચારધારાના પ્રચાર-પ્રસાર માટે તાલીમો કરી રહી છે. આ તાલીમો દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષામાં સહભાગી તાલીમ અંગેની માર્ગદર્શિકાની જરૂરિયાત જણાઈ હતી. પ્રસ્તુત માર્ગદર્શિકા દિલ્લીની 'પ્રિયા' સંસ્થા દ્વારા અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત સહભાગી તાલીમ પદ્ધતિની માર્ગદર્શિકાને આધારે તૈયાર કરવામાં આવી છે. માર્ગદર્શિકાને વધુ રસપ્રદ અને ઉપયોગી બનાવવા માટે તેમાં 'ઉન્નતિ' તથા અન્ય સંસ્થાઓના અનુભવો મૂકવામાં આવ્યા છે. આ માર્ગદર્શિકામાં સહભાગી તાલીમ પદ્ધતિ: સંદર્ભ અને સિદ્ધાંતો, સહભાગી તાલીમમાં તાલીમકારની ભૂમિકા, તાલીમ કાર્યક્રમની રૂપરેખા બનાવવી, નાનો સમૂહ, તાલીમની પદ્ધતિઓ અને મૂલ્યાંકન અને અનુવર્તી કાર્ય વિશેનાં પ્રકરણો છે. સંખ્યાબંધ કોઠાઓ, આલેખો, ચિત્રો અને સહભાગિતા પ્રેરતી રમતો દ્વારા આ માર્ગદર્શિકાને વધારે સુલભ અને લોકભોગ્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પરંપરાગત તાલીમ અને સહભાગી તાલીમ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરીને સહભાગી તાલીમના ફાયદાઓ કયા છે તે સ્પષ્ટ કરાયું છે. વિકાસમાં સહભાગિતાના સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરવા મથતાં કર્મશીલો અને સંગઠનો માટે આ એક અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક છે. નકલ માટે સંપર્ક સાધો: 'ઉન્નતિ', સૂચિત યોગદાન રૂ. ૧૫૦.

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન 'ઉન્નતિ' દ્વારા નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી હતી:

રાજ્ય સ્તરીય વિભાગ

સ્થાનિક પ્રયાસોને સહયોગ

ગુજરાત

૨૬મી જાન્યુઆરીના ભૂકંપ પછી ઊભી થયેલી કટોકટીની પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં અમે ભયાઉ ખાતે પુનર્વસનની પ્રક્રિયા હાથ ધરવા માટે એક અલગ કાર્યાલય ખોલ્યું છે. હાલમાં ત્યાં ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે અને આ ત્રણ માસ દરમ્યાન નીચેની બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું:

અ. સમુદાય-આધારિત પુનર્વસન

- એકાકી સ્ત્રીઓ, વિધવાઓ, અનાથ બાળકો અને વિકલાંગો જેવા સૌથી નબળા વર્ગો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું. તેમની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો ઉપર દેખરેખ રાખવા અને તેમને સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બનાવવા 'સોશયલ વોચ'નો આરંભ કરાયો છે. તેને 'સ્નેહ સમુદાય' પરિયોજના હેઠળ 'એક્શન એઈડ' દ્વારા સહયોગ અપાય છે અને દર મહિને ૬૦૦ પરિવારોની દેખરેખ રખાય છે. તેમાં સલાહ, તબીબી સંભાળ, જીવનનિર્વાહ અને આવાસ જેવી સેવાઓની પ્રાપ્યતા પર ધ્યાન અપાય છે.
- જેમને તત્કાળ તબીબી સંભાળની જરૂર હોય તેમને માટે એમ્બ્યુલન્સ સેવા પુણેના 'મૈત્રી ટ્રસ્ટ' અને 'મહીન્દ્ર બ્રિટિશ ટેલિકોમ'ના સહયોગથી ચાલે છે. દર્દીઓને ભુજ, રાજકોટ અને અમદાવાદ લઈ જવાય છે.
- વિકલાંગતા, મૃત્યુ અને ઘર અંગે વળતરના ૨૫ કિસ્સાઓમાં મદદ કરાઈ છે કે જેથી તેમને યોગ્ય વળતર મળે.

આ. આવાસ અને જીવનનિર્વાહ

- સ્થાનિક રીતે મળતી સામગ્રીમાંથી ઘર બાંધવા માટે ૪૬૯ પરિવારોને સહયોગ અપાયો છે. ગરીબો માટે ઘર બાંધવું એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. હાલનું ઘર પણ યોગ્ય રીતે સુધારી શકાય. મુખ્યત્વે જરૂરી માર્ગદર્શન અને સામગ્રી પૂરાં પડાય છે કે જેથી ભૂકંપ પ્રતિકારક ઘર બાંધી શકાય. જે ઘર બંધાયાં તેમાં ૨૨૮ દલિતોનાં, ૫૯ કોળીનાં, ૫૯ મુસ્લિમોનાં અને ૧૨૩ અન્ય સમુદાયોનાં છે. ૧૭૮ ઘર વિધવાઓ માટે, ૨૧ વિકલાંગો માટે, ૩ અનાથ બાળકો માટે અને ૨૬૭ ગરીબો અને વૃદ્ધો માટે છે. 'એક્શન એઈડ' અને એચએસબીસી દ્વારા આ પ્રવૃત્તિને સહયોગ અપાય છે.
- ભયાઉમાં 'મૈત્રી ટ્રસ્ટ' અને અમદાવાદના નાસા ફાઉન્ડેશનના સહયોગથી જાહેર જાજરૂનું એક એકમ શરૂ કરાયું છે.
- સરકારે વળતરના પેકેજમાં ભૂકંપ પ્રતિકારક ઘર બાંધવા માટે જાહેર કરેલા નિયમો મુજબ ઘર બાંધવા લોકોને ગ્રામ સ્તરે તાલીમ અપાય છે. નિયમિતપણે તકનિકી સલાહ અપાય છે.
- ૧૨૦ વણકર કુટુંબોને સાધનો અને સૂતર અપાયાં છે કે જેથી કામ શરૂ થાય. તેમાંથી ૪૨ને વર્કશોડ અને સાળ પણ પૂરાં પડાયાં છે અને તેમને નવાં સ્થળે વસાવાયાં છે. સ્થાનિક ટેકા દ્વારા એક્શન એઈડ ઈન્ડિયા સોસાયટી દ્વારા સહયોગ અપાય છે.
- મોરગર અને ભુજ પર ગામોમાં ૫૬ પરિવારોને ૧૬ બ્લોક પ્રિન્ટિંગ એકમમાં સહયોગ અપાયો છે. વર્કશોડ બંધાઈ રહ્યું છે અને ડિઝાઈન માટેનાં સાધનો હાલ પૂરાં પાડવામાં આવી રહ્યાં છે.
- ભરતગૃંથણના કામમાં ૭૫ મહિલાઓને અમરસર, નેર અને બનિયારી ગામોએ ટેકો અપાઈ રહ્યો છે કે જેથી તેઓની વસ્તુઓનું વેચાણ થઈ શકે.
- ભયાઉ અને આસપાસનાં ગામોનાં ૨૫ જણાને સ્વરોજગારી ઊભી કરવા ટેકો પૂરો પડાયો છે. તેમને હાથલારી, ગલ્લા તથા સીવણ સંચા પૂરા પડાયા છે.

ઈ. સહભાગી નગર આયોજન

- ભયાઉમાં નગર આયોજનની જવાબદારી અમદાવાદની દલાલ કન્સલ્ટન્સી સર્વિસિસને સરકાર વતી સોંપવામાં આવી છે. અને સહભાગી નગર આયોજનની પ્રક્રિયા શરૂ કરેલી છે. અને નગર યોજના તૈયાર કરી રહ્યા છીએ અને તેમાં સૌ હિતધારકોને સામેલ કરી રહ્યા છીએ. ૨૫મી ઓગસ્ટે નગર વિશેની મુખ્ય બાબતો સરકાર સમક્ષ રજૂ કરી હતી. તે કન્સલ્ટન્ટ અને 'એશિયાઈ વિકાસ બેંક' (એડીબી) સમક્ષ પણ

- પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલી મહિલાઓનું એક સંમેલન ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે બેહરોર ખાતે યોજાયું. તેમાં અલવર, અજમેર, જોધપુર, ઝુનઝુનુ અને ટૉંક જિલ્લાની આશરે ૬૦૦ મહિલાઓએ ભાગ લીધો. ‘પંચાયતી રાજ જનપ્રતિનિધિ સમન્વય સમિતિ’ દ્વારા તેનું આયોજન થયું હતું. આવનારી મોટા ભાગની મહિલાઓ પહેલી જ વાર ચૂંટાયેલી હતી અને કેટલીક તો સામાન્ય બેઠકો પર ચૂંટાયેલી હતી. ગ્રામ વિકાસ અને રોજગાર મંત્રાલયનાં સંયુક્ત સચિવ સુશ્રી સુધા પિલ્લઈ તેનાં મુખ્ય મહેમાન હતાં. સંમેલનમાં સાપસીડી, પ્રશ્નોત્તરી, જૂથ ચર્ચા અને ભીંતચિત્રો દ્વારા જાગૃતિ ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરાયો. નવી દિલ્લીની ‘પ્રિયા’, જયપુરની એક્શન એઈડ, જયપુરની ‘બેવી’, પુંગલની એસએમએમ, ચુરુની મરુશક્તિ, ઝુનઝુનુની એસઆરકેપીએસ અને ટૉંકની જીવીએસટીકે સહિત અન્ય સંસ્થાઓએ આ સંમેલન માટે સહયોગ આપ્યો હતો.
- ગ્રામ પંચાયતોના સભ્યોને તાલીમ આપવા ૧૦-૧૧ સપ્ટેમ્બરના રોજ બિકાનેરના ‘પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્ર’ દ્વારા તાલીમ યોજાઈ અને આસપુરના કેન્દ્ર દ્વારા ૨૯-૩૦ સપ્ટેમ્બરનાં રોજ યોજાઈ.
- ‘પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પંચાયતોની સત્તા’ અને ‘રાજસ્થાનમાં દલિત પ્રતિનિધિઓ’ અંગે બે સંશોધન અભ્યાસો હાથ ધરાયા છે.
- અલીસર તાલુકામાં સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન માટે પાંચ બેઠકો ઓગસ્ટમાં યોજાઈ. ગોવિંદગઢ તાલુકામાં ઈટાવા ભોપજ ખાતે ૧૭મી જુલાઈએ પણ આ માટે જ બેઠક યોજાઈ અને જરૂરિયાતોની પ્રાથમિકતા નક્કી કરાઈ.
- જોધપુરમાં બિલારા ખાતે વોર્ડ નં-૬માં શહેરી સ્વશાસનને મજબૂત કરવા સંવાદ ઊભો કરાયો છે. સ્વચ્છતા અને સફાઈ વિશે ચર્ચા થઈ છે.

ક્ષેત્રીય શૈક્ષણિક વિભાગ

દસ્તાવેજીકરણ અને વિકાસ શિક્ષણ

- ગુજરાતમાં ભૂકંપગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં કામ કરતા કાર્યકરો માટે સમુદાય-કેન્દ્રી પુનર્વસન અંગે બે તબક્કામાં તાલીમ કાર્યક્રમો યોજાયા. પહેલા તબક્કામાં ૧થી ૩ જુનના રોજ સમુદાય-આધારિત પુનર્વસનની વિભાવના અને નબળા વર્ગોની પુનર્વસન સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો વિશે તાલીમ અપાઈ. બીજા તબક્કાની તાલીમ ૩-૪ જુલાઈ દરમ્યાન યોજાઈ. તેમાં કૌશલ્ય નિર્માણ પર ભાર મુકાયો. તેમના અહેવાલો ગુજરાતીમાં તૈયાર કરાયા છે અને સહભાગીઓને મોકલવામાં આવ્યા છે.
- ૨૩-૨૭ જુલાઈ દરમ્યાન ભોપાલમાં ‘સમર્થન’ના સહયોગમાં ‘પ્રક્રિયા દસ્તાવેજીકરણ’ વિશે એક તાલીમ યોજાઈ. તેમાં રાજસ્થાન, છત્તીસગઢ અને મધ્ય પ્રદેશના ૩૩ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો.
- ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’ના સાથે ગુજરાતીમાં રંગીન ફ્લેશ કાર્ડ્સ તૈયાર કરાયાં છે. તે સામુદાયિક કાર્યકરો, શિક્ષકો, તબીબો અને વિકલાંગો સાથે કામ કરનારા લોકો માટે છે. તેની સાથે અંગ્રેજીમાં ‘ટ્રેનર્સ ગાઈડ’ પણ પ્રકાશિત કરાઈ છે.
- સહભાગી તાલીમ અંગે ગુજરાતીમાં એક મેન્યુઅલ તૈયાર કરાયું છે અને અનેક મહત્વની સંસ્થાઓને તે મોકલી અપાયું છે.
- ‘ઉન્નતિ’ના વરિષ્ઠ કાર્યકરો માટે ૧૧-૧૨ જુલાઈ દરમ્યાન એક જૂથ તાલીમ યોજાઈ. તે અમદાવાદની એકેડેમી ઓફ હ્યુમન રિસોર્સ ડેવલપમેન્ટ દ્વારા અપાઈ.
- ‘પ્લાન ઈન્ટરનેશનલ’ માટે ૨૯-૩૧ જુલાઈ દરમ્યાન સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ અંગે એક તાલીમ કાર્યશાળા યોજવામાં આવી.
- ‘વોલાગ-મેપ’ના સહભાગીઓ માટે ૨૫-૨૮ જુલાઈ દરમ્યાન ‘ઈરમા’ દ્વારા યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન અંગેની તાલીમ અપાઈ.
- યુએનએફપીએના કાર્યકરો માટે ૨૯-૩૦ સપ્ટેમ્બરના રોજ એક તાલીમ કાર્યક્રમ યોજાયો. તેમને ભૂકંપગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં કામ કરવા માટે મોકલાયા છે.

સંશોધન, હિમાયત અને સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ

- ગુજરાતના સ્વશાસન એકમના સહયોગ સાથે આપત્તિના સામના માટેની તૈયારીમાં પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓની ભૂમિકા વિશે એક સંશોધન હાથ ધરાયું છે. તાજેતરની આપત્તિમાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓએ શી ભૂમિકા ભજવી અને તેમાં શી ખામીઓ રહી તથા તેઓ વધારે સારી ભૂમિકા કેવી રીતે ભજવી શકી હોત તેના વિશે અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. કચ્છના ૪ તાલુકા-રાપર, ભુજ, અંજાર અને ભચાઉ-માં તે અભ્યાસ થયો છે. પંચાયતોના ૨૮ સભ્યોની મુલાકાત લેવાઈ છે અને ભચાઉમાં ૧૨ સપ્ટેમ્બરના રોજ તાલુકા સ્તરની એક કાર્યશાળા પણ યોજવામાં આવી હતી. ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ આપત્તિમાં કેવી રીતે ભૂમિકા ભજવી શકે તેને આકાર આપવા આ કાર્યશાળા યોજાઈ હતી. તેને ‘કાસા’ દ્વારા સહયોગ મળ્યો હતો.
- ભૂકંપ બાદ ‘ક્રિશ્ચિયન ચિલ્ડ્રન્સ ફંડ’ (સીસીએફ) દ્વારા જુન-૨૦૦૧ સુધી થયેલી કામગીરીનું મૂલ્યાંકન જુલાઈમાં કરવામાં આવ્યું. તેનો

અહેવાલ તૈયાર થયો છે. તેમાં આરંભ અને જાળવણીની પ્રક્રિયા તથા બાળકો, માબાપ અને સમુદાય ઉપર કાર્યક્રમની અસર ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

‘ચરખા’ની પ્રવૃત્તિઓ

- આ ત્રણ માસ દરમિયાન વિવિધ વિષયો અંગે વિવિધ અખબારોમાં કર્મશીલો દ્વારા તૈયાર થયેલા ૩૦ લેખો પ્રકાશિત થયા છે.
- ‘સેવા’નાં વિવિધ એકમોના ૨૫ કાર્યકરો માટે લેખન કૌશલ્ય અંગે ૧૬થી ૧૮ જુલાઈ દરમિયાન એક કાર્યશાળા યોજાઈ. તેમાં બેઠકોની કાર્યનોંધ, પ્રવૃત્તિ અહેવાલો, કેસ સ્ટડી, તાલીમ અહેવાલો અને લેખો તૈયાર કરવા અંગે તાલીમ અપાઈ.
- ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ૧૬મી ઓગસ્ટે વિકાસલક્ષી પ્રત્યાયન વિભાગમાં, ૭મી ઓગસ્ટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સમાજ કાર્ય વિભાગમાં અને ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણમાં સમાજ કાર્ય વિભાગમાં ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે વિકાસલક્ષી પત્રકારત્વ વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.
- ‘કચ્છ મહિલા વિકાસ સંગઠન’ દ્વારા પ્રકાશિત માસિક સમાચારપત્ર ‘ઉજાસ’ના સંપાદકોના ક્ષમતા વર્ધનનું એક વર્ષ સુધી ચાલનારું કાર્ય શરૂ થયું.
- અમદાવાદના ‘સેન્ટર ફોર ડેવલપમેન્ટ’ને ભૂકંપગ્રસ્ત વિસ્તારોની મ્યુનિસિપલ શાળાઓનાં ગરીબ બાળકોના શિક્ષણ અંગે સંચાર સહયોગ અપાયો. કચ્છની ‘જનવિકાસ સુરક્ષા સમિતિ’ને ભૂકંપગ્રસ્ત લોકોની માગણીઓ અંગે અને ‘અમદાવાદ કોમ્યુનિટી ફાઉન્ડેશન’ને ‘સંપ્રદાન’ દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તક ‘ફંડ રેઈઝિંગ ઈન ઈન્ડિયા’ના વિમોચન માટે સંચાર સહયોગ અપાયો.

‘અમદાવાદ કોમ્યુનિટી ફાઉન્ડેશન’ની પ્રવૃત્તિઓ

- અમદાવાદમાં ૨૪ સ્લમ ક્વાર્ટર્સને ભૂકંપમાં ભારે નુકસાન થયું હતું. ‘કામદાર સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષા મંડળ’ના સહયોગથી ગોમતીપુર-રાજપુર વિસ્તારનું સામુદાયિક ચિત્ર તૈયાર કર્યું. અને મરમતના ખર્ચની આકારણી માટે તકનિકી સર્વેક્ષણ હાથ ધરાયું. ખર્ચમાં ભાગીદાર થવા સમુદાય સાથે સંવાદ શરૂ કરાયો છે.
- ૨૯મી ઓગસ્ટે ટ્રસ્ટો અને પ્રતિષ્ઠાનોની એક બેઠક દાનના પ્રવાહને પ્રોત્સાહન આપવા માટે બોલાવાઈ. તેમનું પ્રદાન સમજવા અને નાગરિક સમાજ સાથે તેમના સંબંધો ઊભા કરવા માટેનો તેનો હેતુ હતો.
- અમદાવાદના ‘સેન્ટર ફોર અન્વાયર્નમેન્ટ એજ્યુકેશન’(સીઈઈ)ના સહયોગ સાથે વૃક્ષારોપણ અને જાળવણી અંગેની ૧૦ માસની પરિયોજનાનો આરંભ કરાયો. તેનો મુખ્ય હેતુ યુવાનો પર્યાવરણ અંગે જવાબદાર બને તે છે. પર્યાવરણ જાગૃતિ વિશે ૧૭ જુલાઈથી ૮ ઓગસ્ટ દરમિયાન કાર્યકરો માટે એક તાલીમ યોજવામાં અવી.
- મ્યુનિસિપલ શાળાઓનાં કેન્દ્રો દ્વારા બાળકો ચિત્રકામ કરતાં શીખે અને તેમાં રુચિ કેળવે તે માટે પ્રયત્ન કરાયો. એમાં જે ચિત્રો દોરાયાં તે વેચાશે અને તે નાણાં મ્યુનિસિપલ શાળાઓને અપાશે.

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૬૭૪૬૧૪૫, ૬૭૩૩૨૯૬ ફેક્સ: ૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnati@ad1.vsnl.net.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: જી-૫૫, શાસ્ત્રીનગર, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૯૧-૬૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૯૧-૬૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

રૂપાંકન: રમેશ પટેલ, ‘ઉન્નતિ’.

મુદ્રણ: કલરમેન ઓફસેટ, સેલર, આગમન, મચુર કોલોની પાસે, મીઠાખણી છ રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯, ફોન નં. ૬૪૩૧૪૦૫

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.